

Κριτικές στην Ψυχολογία – Κριτική Ψυχολογία

Στη μνήμη του
Klaus Holzkamp (1927-1995)

1. Η Ψυχολογία ως πεδίο θεωρητικών και πολιτικών συγκρούσεων: εισαγωγικές παρατηρήσεις

Εκ πρώτης όψεως η ακαδημαϊκή Ψυχολογία παρουσιάζεται, σε όποιον επιχειρεί να την προσεγγίσει, ως ένα συμπαγές σώμα συσσωρευμένης «θετικής» γνώσης, την οποία οι νέες γενιές καλούνται απλώς και μόνο να την αφομοιώσουν και να την εφαρμόσουν. Η εξέλιξη της Ψυχολογίας φαίνεται να περιορίζεται στην –κατεξοχήν– ποσοτικού χαρακτήρα συσσωρευση «αδιαμφισβήτητης», «πραγματικής» και «μη κριτικής» γνώσης, χωρίς να υπάρχει σοβαρή ανάγκη αναστοχασμού σχετικά με το εννοιολογικό σύστημα, τις ανθρωπολογικές βάσεις (βλ. Holzkamp, 1973), τη φιλοσοφική θεμελίωση και τις πρακτικές εφαρμογές της. Όμως η βαθύτερη μελέτη της ιστορίας και της σύγχρονης κατάστασης της Ψυχολογίας μπορεί να αποκαλύψει ότι, σε κατάφυρη αντίθεση με αυτή τη «θετική» και απλουστευτική εικόνα, η σύγκρουση διαφορετικών προσεγγίσεων και ψυχολογικών θεωριών, βασισμένων σε αλληλοαποκλειόμενες επιστημολογικές παραδοχές, αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο του γίγνεσθαι της ψυχολογικής γνώσης και πράξης εδώ και περισσότερα από 100 χρόνια.

Έχοντας υπόψη αυτές τις εισαγωγικές παρατηρήσεις μπορούμε να ισχυριστούμε ότι τελικά αποτελεί ζήτημα «τύχης» το είδος Ψυχολογίας με το οποίο θα βρεθεί κανείς αντιμέτωπος, για παράδειγμα ως φοιτητής/τρια. Ήδη στις απαρχές της η Ψυχολογία ως επιστημονικός κλάδος χαρακτηρίζεται από έντονες θεωρητικές συγκρούσεις και πολιτικές διαμάχες με νικητές και ηττημένους, με κάποιους που βρίσκονται «εντός» και άλλους που παραμένουν «εκτός» του ακαδημαϊκού χώρου. Συνεπώς, μπορούμε να διατυπώσουμε την εκτίμηση ότι προσεγγίζοντας κάποιος τον χώρο της ακαδημαϊκής Ψυχολογίας έρχεται συνήθως σε επαφή με τον εκάστοτε τοπικό «νικητή» των θεωρητικών και πολιτικών αντιπαραθέσεων και την εκδοχή αυτού του νικητή σχετικά με το τι είναι (ή τι πρέπει να είναι) η Ψυχολογία.

Η συνεχής αυτή κρίση της Ψυχολογίας αποτελεί ουσιώδες χαρακτηριστικό της και αντικείμενο συζήτησης από τις αρχές της συγκρότησής της. Οι σύγχρονες κοινωνικές αλλαγές, οι

οποίες θα επιφέρουν ενδεχομένως την ανασυγκρότηση όλων των κοινωνικών επιστημών (Wallerstein 2001), προκαλούν ριζικές αλλαγές στην οργάνωση και τη συγκρότηση της Ψυχολογίας ως αυτόνομου ακαδημαϊκού κλάδου, όπως αυτός διαμορφώθηκε από το τέλος του 19ου αιώνα και μετά. Μια πιθανή εξέλιξη είναι η διάσπαση του ενιαίου –μέχρι στιγμής– κλάδου της Ψυχολογίας σε δύο μέρη: αφενός μεν σε μια «ατομική-γνωστική-νευρολογική» Ψυχολογία, που θα συγχωνευτεί με άλλες σχετικές ερευνητικές κατευθύνσεις, όπως τις νευροεπιστήμες, την τεχνητή νοημοσύνη, τις γνωστικές επιστήμες κ.λπ. Όπως παρατηρεί η Κατερίνα Μάτσα, ένα σημαντικό μεθοδολογικό σφάλμα πολλών σύγχρονων νευροεπιστημονών συνίσταται στο ότι προσεγγίζουν το άτομο αποσπασμένο από τη σχέση κοινωνικής αλληλεπίδρασης στην οποία βρίσκεται από τη στιγμή που έρχεται στον κόσμο (Μάτσα 2003, 110).

Αφετέρου, ενδεχομένως, να αναπτυχθεί μια –με την ευρύτερη έννοια– «κοινωνική Ψυχολογία», η οποία θα συγχωνευτεί με άλλους σχετικούς κλάδους, όπως είναι οι Πολιτισμικές Σπουδές, η Εθνολογία, η Ανθρωπολογία κ.λπ. Ένας τέτοιος δυϊσμός (dualism), που εκφράζεται με την ύπαρξη δύο «στρατοπέδων» με ανυπέρβλητες διαφορές, αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο του κλάδου της Ψυχολογίας από την εμφάνισή του· από τότε επανέρχεται, επίσης, διαρκώς το ζήτημα της «ενοποίησης» του (Staats 1991). Αυτό το χάσμα μπορεί να εντοπισθεί και στη θεωρία του Βίλχελμ Βουντ, του «επίσημου» ιδρυτή του πρώτου εργαστηρίου Ψυχολογίας, το 1879 στη Λιψία, και πρώτου αφετηριακού ιστορικού σημείου του κυρίαρχου ρεύματος της Ψυχολογίας (Danziger 1985, 1990· Nicolas & Ferrand 1999). Ο ίδιος ο Βίλχελμ Βουντ επιχείρησε να θεμελιώσει «δύο Ψυχολογίες» (Cahan & White 1992· Danziger 1980). Στην πορεία της ζωής του ασχολούνταν και τόνιζε όλο και περισσότερο τη σημασία της «δεύτερης Ψυχολογίας» (που μέχρι πρόσφατα αγνοούνταν στην ακαδημαϊκή Ψυχολογία), δηλαδή της «Ψυχολογίας των Λαών» (Völkerpsychologie), όπως την αποκαλούσε.

Στο ευρύτερο πλαίσιο της δεύτερης κατεύθυνσης, ιδιαίτερη διάδοση απέκτησαν τη δεκαετία του 1980 οι ιδέες του κοινωνικού κονστρουξιονισμού (βλ. π.χ. Gergen 1985, 1995, 1997· Shotter 1995). Σύμφωνα με τους κοινωνικούς κονστρουξιονιστές, τα υποκείμενα δεν μπορούν να αναπαραστήσουν με αντικειμενικό και ακριβή τρόπο τον εξωτερικό κόσμο, ούτε να δημιουργήσουν κάποιες καθολικές αλήθειες σχετικά με αυτόν. Σε αντιδιαστολή με την αντίληψη ότι η γνώση είναι αντανάκλαση της αντικειμενικής πραγματικότητας, οι εκπρόσωποι του κονστρουξιονισμού θεωρούν ότι η γνώση δημιουργείται στην κοινωνική διαντίδραση. Στο σημείο αυτό οι κοινωνικοί κονστρουξιονιστές διαχωρίζουν την προσέγγισή τους από τον ριζοσπαστικό κονστρουκτιβισμό, οι εκπρόσωποι του οποίου δίνουν έμφαση στις νοητικές κατασκευαστικές διαδικασίες του ξεχωριστού ατόμου και μεταφέρουν το κέντρο βάρους στις καθημερινές διαλογικές, επικοινωνιακές δραστηριότητες των ατόμων (Shotter 1995). Οι εκπρόσωποι αυτής της κατεύθυνσης θεωρούν ότι τα αντικείμενα της ψυχολογικής έρευνας μορφοποιούνται και κατασκευάζονται από ιστορικά και πολιτισμικά ιδιαίτερους Λόγους (discourses). Ο «Λόγος» που αρθρώνει το άτομο για τον κόσμο αναπτύσσεται μέσω των αλληλεπιδράσεών του στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης ομάδας ή ενός πολιτισμού.

Παρά τις προσπάθειες των εκπροσώπων του κοινωνικού κονστρουξιονισμού να δραπέτευσουν από τη «Σκύλα του δυϊσμού» και τη «Χάρυβδη του σολιψισμού» (εκφράσεις του Kenneth Gergen), η επιστημολογία τους αναπαράγει τις εν λόγω προσεγγίσεις και καταλή-

γει σε πολλαπλές εσωτερικές αντιφάσεις: για παράδειγμα, αφενός υιοθετείται η αντίληψη ότι τα υποκείμενα κατασκευάζουν, δημιουργούν στην αμοιβαία επικοινωνία τους τον κόσμο, που με αυτό τον τρόπο χάνει την αντικειμενική υπόστασή του, και αφετέρου αναγνωρίζεται η αντικειμενική ύπαρξη του κόσμου και των άλλων υποκειμένων στον κόσμο προκειμένου να αποφευχθεί η πλήρη διολίσθηση στον σολιψισμό (βλ. Gergen 1995, 28).

Σημαντική επίδραση στην ανάπτυξη του κονστρουκτιβισμού άσκησε η «Κοινωνιολογία της γνώσης» των Berger και Luckmann. Σύμφωνα με αυτούς τους ερευνητές, οι ψυχολογικές θεωρίες επινοούνται πριν τα γεγονότα και κατασκευάζουν την ίδια την πραγματικότητα. «Οι ψυχολογίες παράγουν πραγματικότητα, η οποία με τη σειρά της χρησιμεύει ως βάση για την επαλήθευσή τους» (Berger & Luckmann 2003, 326). Ο διανοούμενος της Νέας Υόρκης γίνεται φροϋδικός επειδή έχει εσωτερικεύσει τη φροϋδική Ψυχολογία, και ο αγρότης της Αϊτής γίνεται δαιμονισμένος όταν εσωτερικεύσει την Ψυχολογία βουντού. Μεθοδολογικό υπόβαθρο της εν λόγω προσέγγισης είναι η υπερδιόγκωση της ιδεολογικής λειτουργίας της Ψυχολογίας, που παρουσιάζεται ως αυθαίρετη κατασκευή της πραγματικότητας για την εξυπηρέτηση κάποιων τοπικών σκοπιμοτήτων (χειραγώγηση), ενώ οι γνωστικές διαστάσεις της υποβαθμίζονται ή εκμηδενίζονται. Έτσι, πραγματοποιείται η πλήρης υποκειμενοποίηση της ψυχολογικής γνώσης και η παρουσίαση της αντικειμενικής πραγματικότητας ως κατασκευής της εν λόγω μορφής «Λόγου». Αν υιοθετήσουμε αυτή την προσέγγιση παραμένει ανεξήγητο όχι μόνο το υποκείμενο που «επινοεί», «κατασκευάζει» τις ψυχολογικές θεωρίες, αλλά και η συγκεκριμένη κοινωνική και γνωσιακή συγκυρία που συμβάλλει στη διαμόρφωση των εν λόγω θεωριών.

Η ρήξη των εν λόγω κατευθύνσεων αναπαράγει σε ένα νέο επίπεδο τον μεθοδολογικό дуϊσμό, που διέπει όχι μόνο την Ψυχολογία αλλά και το σύνολο των κοινωνικών επιστημών. Η αμοιβαία κριτική των εκπροσώπων των εν λόγω κατευθύνσεων δεν υπερβαίνει τον ορίζοντα της υπάρχουσας κατατεμαχισμένης, αποσπασματικής ψυχολογικής γνώσης. Συνολικά μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι οι «νικητές» και οι «ηττημένοι» των συγκρούσεων μεταξύ των διαφορετικών ρευμάτων της Ψυχολογίας «εντός» και «εκτός» του επιστημονικού πεδίου μέχρι στιγμής αναπαράγουν με άμεσο ή έμμεσο τρόπο τους θεωρητικούς και κοινωνικούς περιορισμούς και τα μεθοδολογικά δίπολα μιας μορφής επιστήμης που είναι εγκλωβισμένη στα πλαίσια της αστικής κοινωνίας (βλ. W. F. Haug 1977).

Στην παρούσα εργασία εξετάζουμε την κριτική Ψυχολογία, ή –καλύτερα– τις «κριτικές Ψυχολογίες» (ο πληθυντικός αριθμός πιστεύουμε ότι θα γίνει πιο κατανοητός στη συνέχεια), ως μια καινούρια κατεύθυνση, η οποία όμως έχει βαθιές ιστορικές καταβολές. Μέχρι στιγμής, στην Ελλάδα ελάχιστα είναι γνωστά σχετικά με αυτή την προσέγγιση¹, και το ειδικό αφιέρωμα της *Ουτοπίας* συμβάλλει στην ανάπτυξη της συζήτησης, όχι μόνο σχετικά με την εν λόγω κατεύθυνση, αλλά και για τη σημερινή κατάσταση και τις προοπτικές ανάπτυξης της Ψυχολογίας και γενικότερα των κοινωνικών επιστημών.

Αρχικά θα ανιχνεύσουμε τις φιλοσοφικές καταβολές της έννοιας της «κριτικής» στην γερμανική κλασική φιλοσοφία και στον μαρξισμό. Ας μην ξεχνάμε ότι μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα η Ψυχολογία δεν αποτελούσε αυτόνομη επιστήμη αλλά κλάδο της Φιλοσοφίας. Αλλωστε οι σχέσεις Ψυχολογίας και Φιλοσοφίας ήταν και παραμένουν ένα από τα πιο ακανθώδη ζητήματα αντιπαράθεσεων και συγκρούσεων ακόμα και σήμερα.

Στη συνέχεια θα εντοπίσουμε ορισμένες στιγμές της συγκρουσιακής γνωσιακής κατάστασης που χαρακτηρίζουν το ιστορικό γίγνεσθαι της Ψυχολογίας. Η ανάδειξη της ιστορικότητας της Ψυχολογίας ως επιστήμης αποτελεί τη βαθύτερη μορφή κριτικής των ευρύτατα διαδεδομένων θετικιστικών αντιλήψεων.

Το επόμενο βήμα είναι η απόπειρα «πανοραμικής» παρουσίασης γεγονότων και στοιχείων που καταδεικνύουν ότι οι κριτικές που έχει δεχθεί η Ψυχολογία και οι «κριτικές Ψυχολογίες» έχουν μέχρι στιγμής παραγάγει έναν όγκο κριτικού έργου άξιου προσοχής και ικανού να αποτελέσει τη βάση για περαιτέρω ανάπτυξη.

Εν κατακλείδι, θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε διαφορετικά επίπεδα κλιμάκωσης και ανάπτυξης της κριτικής στην Ψυχολογία σε σχέση με τη σημερινή της κατάσταση, προκειμένου ακριβώς να εντοπιστούν καλύτερα οι προοπτικές ανάπτυξης της ως επιστήμης.

2. Σχετικά με την έννοια της «κριτικής»: από τη γερμανική κλασική φιλοσοφία στον μαρξισμό

Η έννοια της κριτικής αποτελεί μια από τις θεμελιώδεις κατηγορίες της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας. Στον Καντ, κριτική σημαίνει διερεύνηση των ορίων εντός των οποίων περιορίζεται η δικαιοδοσία του θεωρητικού και του πρακτικού λόγου. Εξαιρετική σημασία για τη μετέπειτα ανάπτυξη του φιλοσοφικού στοχασμού είχε η καντιανή κριτική του δογματισμού, της τάσης του λόγου να κινηθεί μέσω της γνώσης, δίχως την προκαταρκτική διερεύνηση των ορίων του. Σύμφωνα με τον Καντ ο δογματισμός είναι «...η δογματική πορεία του καθαρού λόγου [που ακολουθείται], χωρίς να έχει προηγηθεί Κριτική της ίδιας της δυνάμεως» (Καντ 1979, 61). Έτσι, η ορθολογιστική μεταφυσική της περιόδου 17ου-18ου αιώνα αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα αυτού του δογματισμού, της απουσίας προκαταρκτικής διερεύνησης του πεδίου γνωσιακών δυνατοτήτων του λόγου. Αναπόφευκτο αποτέλεσμα της κίνησης του λόγου εκτός των ορίων δράσης του αποτελεί, σύμφωνα με τον Καντ, η εμφάνιση αντινομιών.

Στον Χέγκελ η κριτική απέκτησε διπλή σημασία: πρώτα απ' όλα, ο Χέγκελ επιχείρησε την *κριτική διερεύνηση όλης της προηγούμενης Ιστορίας της Φιλοσοφίας* (γενικότερα της ιστορίας του ανθρώπινου πνεύματος), την *ανασύσταση του φυσικοϊστορικού γίγνεσθαι της ανθρώπινης συνείδησης*. Ο ασυνεπής και αντιφατικός χαρακτήρας του κριτικού γεγελιανού ιστορισμού συνίσταται στο ότι αποκορύφωμα της ιστορίας του ανθρώπινου πνεύματος παρουσιάζεται το φιλοσοφικό σύστημα το οποίο ο ίδιος δημιούργησε. Σε αντιδιαστολή με τις διαδεδομένες αντιλήψεις των εκπροσώπων της σχολής της Φρανκφούρτης, που ταύτιζαν τη γεγελιανή διαλεκτική με την «αρνητική διαλεκτική» (Adorno 1966· Μαρκούζε 1985), στον Χέγκελ η βαθύτερη κριτική των προηγούμενων βαθμίδων ανάπτυξης της γνώσης δεν επιτυγχάνεται μέσω της απλής απόρριψης, της αρνητικότητας, κ.λπ., αλλά μέσω της δημιουργίας συστήματος επιστημονικής γνώσης. «Η αληθής μορφή με την οποία υπάρχει αλήθεια δεν μπορεί παρά να είναι μόνο το επιστημονικό σύστημα αυτής της αλήθειας» (Χέγκελ 1993, 125).

Κατά δεύτερον, ο Χέγκελ επιχείρησε την *κριτική ανάλυση της χαρακτηριστικής για την*

αναπτυσσόμενη αστική κοινωνία αλλοτριώσης. Η συμβολή του Χέγκελ, όπως παρατηρούσε ο Κ. Μαξ, συνίσταται στο ότι εξέταζε την εργασία ως τη βάση και την πηγή ανάπτυξης του ανθρώπου. Όμως η εργασία ταυτίστηκε με την αφηρημένη πνευματική εργασία, και έτσι στον Χέγκελ η αλλοτριώση ταυτίστηκε με την αντικειμενοποίηση εν γένει και αποβλήθηκε η δυνατότητα πραγματικής, πρακτικής υπέρβασής της (Μεσάρος 1974, 259).

Όπως παρατηρεί ο σοβιετικός φιλόσοφος Β. Α. Βαζιούλιν, στη γεργελιανή φιλοσοφία αναπαράγεται σε καθολική μορφή ένα συγκεκριμένο στάδιο της κυριαρχίας των ανθόρμητων κοινωνικών δυνάμεων υπό το πρίσμα των ανθρώπων που κυριαρχούνται από αυτή τη διαδικασία. Η απόσπασση των ανθόρμητων κοινωνικών δυνάμεων από τους ανθρώπους και η κυριαρχία τους σ' αυτούς είναι χαρακτηριστική για όλους τους ανταγωνιστικούς σχηματισμούς, όμως κατά την κεφαλαιοκρατία φτάνει στο απόγειό της. Στον Χέγκελ η «ειδολογική ουσία» του ανθρώπου προβάλλεται ως πλήρως ανεξάρτητη και αυτόνομη σε σχέση με τα συγκεκριμένα ανθρώπινα υποκείμενα, που παρουσιάζονται ως «σιές» ανεξέλεγκτων, τυφλών δυνάμεων (Βαζιούλιν 1971). Η αντιφατικότητα της φιλοσοφίας του Χέγκελ συνίσταται στο ότι, αφενός, άσκησε δριμύτατη κριτική στις αλλοτριωμένες αστικές σχέσεις παραγωγής και, αφετέρου, στο βαθμό που η σύγχρονη κοινωνία παρουσιάζεται από αυτόν ως αιώνια και αμετάβλητη, η υπέρβαση της αλλοτριώσης επιτυγχάνεται μόνο στη συνείδηση (στη σφαιρα του «απόλυτου πνεύματος») και όχι στην αντικειμενική κοινωνική πραγματικότητα.

Η διαπραγμάτευση της έννοιας της κριτικής απέκτησε ιδιαίτερη διάδοση στη Γερμανία κατά την εποχή της αποσύνθεσης του γεργελιανού συστήματος και της σύγκρουσης διαφορετικών ρευμάτων και τάσεων, οι οποίες προέκυψαν από τη διάσπαση του. Οι νεογεργελιανοί και, πρώτα απ' όλα, ο Μπρούνο Μπάουερ άσκησαν δριμύτατη κριτική στη θρησκεία, που αποτελούσε την επίσημη ιδεολογία της πρωσικής μοναρχίας, εξετάζοντάς την ως προϊόν του ανθρώπινου πνεύματος. Οι νεογεργελιανοί θεωρούσαν ότι ο μετασχηματισμός της πραγματικότητας θα ελεῖθαι μέσω της ριζοσπαστικής κριτικής, ταυτίζοντάς την όμως με την κριτική της θρησκείας.

Ο Μαξ, που για κάποια χρονική περίοδο επηρεάστηκε από τις ιδέες των νεογεργελιανών φιλοσόφων, σταδιακά αποστασιοποιήθηκε από αυτούς και άσκησε δριμύτατη κριτική στην «απόλυτη κριτική» τους και ιδιαίτερα στην αντιπαράθεση της παθητικής μάζας και των «κριτικών προσωπικοτήτων» ως των μοναδικών και απόλυτων ενεργών υποκειμένων. «Η σχολή της Κριτικής έκανε ολόγραφα γνωστή την ανωτερότητά της απέναντι στα ανθρώπινα αισθήματα και στον κόσμο, πάνω από τον οποίο κάθεται θρονιασμένη μέσα σε θεία μοναξιά με τίποτα άλλο εκτός από έναν περιστασιακό βρονητό σαρκαστικό γέλιο από τα ολύμπια χείλη της» (Μαξ 1975, 170). Ο Κ. Μαξ ανέδειξε ότι οι νεογεργελιανοί περιορίζονταν στη διανοητική κριτική της κοινωνικής πραγματικότητας, ενώ το βασικό ζήτημα είναι ο πραγματικός, πρακτικός μετασχηματισμός της.

Η μαρξική κατανόηση της κριτικής διαφαίνεται στις επιστολές του Κ. Μαξ για τα «Deutsch-Französische Jahrbücher». Στην τρίτη επιστολή του Μαξ στον Α. Ρούγκε (Σεπτέμβριος 1843), ως ένα από τα βασικά πλεονεκτήματα της νέας κατεύθυνσης εξετάζεται το ότι οι εκπρόσωποί της δεν επιδιώκουν με δογματικό τρόπο να προϋδεάσουν το μέλλον, αλλά μέσω της κριτικής του παλιού κόσμου να συμβάλουν στη δημιουργία του νέου. Επεξηγώντας την έννοια της κριτικής ο Μαξ παρατηρεί: «αναφέρομαι στην ανελέητη κριτική

του οτιδήποτε πραγματικού, ανελέητη με δυο νοήματα: αυτή η κριτική δεν φοβάται τα ίδια τα συμπεράσματά της και δεν υποχωρεί στη σύγκρουσή της με τους εξουσιαστές» (Marx & Engels 1981, 344).

Σε αντιδιαστολή με τους νεογεγκελιανούς ο Μαρξ δεν περιορίζεται στην κριτική της θρησκείας, αλλά εμβαθύνει την κριτική του, που μετεξελίσσεται σε κριτική της πολιτικής: «Η κριτική του ουρανού μετατρέπεται σε κριτική της γης, η κριτική της θρησκείας σε κριτική του δικαίου, η κριτική της θεολογίας σε κριτική της πολιτικής» (Μαρξ 1978, 18). Από την κριτική της πολιτικής η έρευνα του Μαρξ μετακινήθηκε στην κριτική διερεύνηση της σφαίρας των υλικών συμφερόντων και στην κριτική ανάλυση της αστικής πολιτικής οικονομίας (Βαζιούλιν 1975).

Έτσι, η εμβάθυνση της κριτικής στο έργο του Μαρξ συνδέεται με τη μετακίνηση από την κριτική ανάλυση των σφαιρών της κοινωνικής ζωής που βρίσκονται στην επιφάνεια της κοινωνικής ζωής στην κριτική διερεύνηση των ενδότερων, ουσιαστικών σχέσεων μεταξύ των ατόμων στη σφαίρα της υλικής παραγωγής. Η εμβάθυνση της κριτικής ανάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας στο έργο του Μαρξ δεν έχει αφηρημένο θεωρησιακό χαρακτήρα, αλλά είναι εσωτερικά συνυφασμένη με την ανακάλυψη του κοινωνικού υποκειμένου (της εργατικής τάξης), που λόγω της θέσης του στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας μπορεί να συμβάλει στον ριζικό, επαναστατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Η κριτική του Κ. Μαρξ επικεντρώθηκε κυρίως στην κριτική της πολιτικής οικονομίας. Ο ίδιος ο Μαρξ δεν δίστασε να ονομάσει το βασικό έργο της ζωής του, το *Κεφάλαιο*, «κριτική της πολιτικής οικονομίας». Έτσι, η βαθύτερη κριτική της αστικής πολιτικής οικονομίας είναι η συστηματική, κατηγοριακή διερεύνηση του ίδιου του γνωστικού αντικειμένου της συγκεκριμένης επιστήμης στην εσωτερική συνάφειά του (Βαζιούλιν 2002· Πατέλης 2004). Στη συγκεκριμένη περίπτωση η κριτική της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας και της αστικής πολιτικής οικονομίας συνδέεται με τη συστηματική θεωρητική απεικόνιση της αντιφατικότητας της κεφαλαιοκρατίας και της ανάδειξης των προϋποθέσεων και των προοπτικών ιστορικής υπέρβασής της.

Η μέθοδος επιστημονικής έρευνας του Κ. Μαρξ (συμπεριλαμβανομένων και των αντιλήψεών του περί κριτικής της κοινωνικής πραγματικότητας) έχει εξαιρετική σημασία για την ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών και μέχρι στιγμής έχει αξιοποιηθεί ελλιπώς. Ο μεγάλος σοβιετικός ψυχολόγος Λ. Βιγκότσκι διαπίστωνε ότι η Ψυχολογία είναι μια επιστήμη που υστερεί σε σχέση με το *Κεφάλαιο* του Μαρξ και έχει ανάγκη τη δημιουργία του δικού της «Κεφαλαίου». Ο Βιγκότσκι άσκησε δομύτατη κριτική στους «μαρξιστές», οι οποίοι άρχονται στην αποσπασματική χρησιμοποίηση τοιτάτων από τα έργα του Κ. Μαρξ και επιχειρούν με άμεσο και μηχανιστικό τρόπο να εφαρμόσουν τη μαρξιστική θεωρία στην Ψυχολογία (Vygotsky, 1996, 198). Η πιο γόνιμη προσέγγιση είναι, κατά την άποψη του Βιγκότσκι, η διερεύνηση και η εφαρμογή της μεθόδου επιστημονικής έρευνας του Μαρξ. Πέραν τούτου, η άμεση μηχανιστική εφαρμογή της γενικής μεθοδολογίας στις επιμέρους επιστήμες είναι αδύνατη. Κατά συνέπεια, η εφαρμογή της γενικής μεθοδολογίας για την κριτική διερεύνηση μιας επιμέρους επιστήμης (στη συγκεκριμένη περίπτωση, της Ψυχολογίας) προϋποθέτει την ουσιαστική ανάπτυξή της.

3. Η «κριτική» στην ιστορία της Ψυχολογίας

Η χειραφέτηση της Ψυχολογίας από τη Φιλοσοφία πραγματοποιήθηκε σταδιακά κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα και συνήθως συνδέεται με τη δημιουργία του πειραματικού εργαστηρίου Ψυχολογίας του Βίλχελμ Βουντ στη Λιψία. Στα τέλη του 19ου - αρχές του 20ού αιώνα ιδιαίτερη διάδοση απέκτησε η σύγκρουση της παραδοσιακής φιλοσοφικής Ψυχολογίας με την αναπτυσσόμενη πειραματική και λειτουργιστική Ψυχολογία, που τελικά κυριάρχησε. Όπως εκτιμούσε ο γάλλος φιλόσοφος και ψυχολόγος Georges Politzer (1929/1974), η Ψυχολογία ήδη από τις πρώτες δεκαετίες ύπαρξής της ως ακαδημαϊκός κλάδος δεν έπασχε τόσο από δογματισμό ή μονολιθική συγκρότηση όσο από την ύπαρξη πληθώρας «κριτικών», χαρακτηριζόταν δηλαδή από την αλληλουχία διαφορετικών μορφών κριτικής:

«Κριτική της παλιάς φιλοσοφικής Ψυχολογίας από την αυτοαποκαλούμενη Επιστημονική Ψυχολογία, κριτική της «Επιστημονικής Ψυχολογίας» από τους επιγόνους του Βίλχελμ Βουντ ... κριτική της ολοκληρωτικά μηχανιστικής Ψυχολογίας των Στοιχείων (Elementenpsychologie) από μια Ψυχολογία των Στοιχείων που θέλει να είναι πιο δυναμική, μετά από αυτό την κριτική της Ψυχολογίας των Στοιχείων εν γένει ... κ.ο.κ.» (Politzer 1929/1974, 12)

Ευθύς εξαρχής εμφανίστηκαν, στα μέσα του 19ου αιώνα, τουλάχιστον τρία συγκροτημένα θεωρητικά προγράμματα θεμελίωσης της Ψυχολογίας ως επιστήμης, που προτάθηκαν αντίστοιχα από τους Β. Βουντ, Φ. Μπρεντάνο και Ι. Σεκένοβ:

α) Ήδη αναφερθήκαμε στη διάκριση των «δυο ψυχολογιών», την οποία εισήγαγε ο Β. Βουντ (της «Φυσιολογικής Ψυχολογίας» ως πειραματικής επιστήμης και της «Ψυχολογίας των Λαών» ως περιγραφικής επιστήμης για τα ήθη, τη γλώσσα των ανθρώπων και γενικότερα για τα προϊόντα της δράσης των ανθρώπων). Οι εκπρόσωποι διαφορετικών κατευθύνσεων της Ψυχολογίας έθεσαν στη βάση του θεωρητικού συστήματός τους τον έναν ή τον άλλο τύπο ψυχολογικής γνώσης, ασκώντας ταυτόχρονα κριτική στους εκπροσώπους του αντίθετου ρεύματος.

β) Σε αντιδιαστολή με την προσέγγιση της Ψυχολογίας ως πειραματικής επιστήμης ο Φ. Μπρεντάνο (1838-1917) επιχείρησε να θεμελιώσει την Ψυχολογία ως περιγραφική επιστήμη που μελετά τα ενεργήματα της συνείδησης (θέαση, ακρόαση, κρίση) και όχι την ανάλυση των επιμέρους στοιχείων της. Για τη Φαινομενολογική Ψυχολογία του Φ. Μπρεντάνο βασικά γνωρίσματα της συνείδησης είναι η ενεργητικότητα, η αναφορικότητα (Intentionalität) στο αντικείμενο προς το οποίο στρέφεται και η εσωτερική ενότητά της. Η περαιτέρω ανάπτυξη της Φαινομενολογικής Ψυχολογίας επικεντρώθηκε στην κριτική της φυσιοποίησης της συνείδησης.

γ) Αιρετική σε σχέση με το κυρίαρχο ρεύμα της Ψυχολογίας παρέμεινε η υλιστική θεωρία του Ι. Σεκένοβ, ο οποίος εξέταζε την ψυχική δραστηριότητα ως αντανάκλαστική διαδικασία αλληλεπίδρασης του οργανισμού με τον εξωτερικό κόσμο και επιχείρησε να υπερβεί τη ρήξη της συνείδησης και της λειτουργίας του εγκεφάλου. Η επιστημονική ζωή της Ρωσίας κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα σηματοδεύτηκε από τη σύγκρουση της ιδεαλιστικής Ψυχολογίας του Κ. Κάβελιν και της υλιστικής Ψυχολογίας του Ι. Σεκένοβ (1995).

Η αμοιβαία κριτική των βασικών ρευμάτων της Ψυχολογίας στις αρχές του 20ού αιώνα, η ύπαρξη αλληλοσυγκρουόμενων αντιλήψεων σχετικά με το γνωστικό αντικείμενο και τη μέθοδό της αποτέλεσαν το έναυσμα για τη συζήτηση σχετικά με τη μεθοδολογική κρίση της. Αυτή την περίοδο ενισχύθηκε η αίσθηση της θεωρητικής ανεπάρκειας της Ψυχολογίας ως επιστήμης, εμφανίστηκε μια σειρά θεωριών που εκτιμούσαν με κριτικό τρόπο τη συσσωρευμένη ψυχολογική γνώση και ανέλυσαν τη μεθοδολογική της κρίση. Ο G. Politzer ήταν ένας από τους πρώτους που εξέταζε τη σύγκρουση «εξηγητικής» και «κατανοούσας» Ψυχολογίας και πρότεινε τη δημιουργία μιας «νέας Ψυχολογίας» για το «δράμα της ζωής». Ο K. Bühler (1927/1978) ανέλυσε, επίσης, την αντιπαράθεση των μεθόδων εξήγησης και κατανόησης και πρότεινε τη συνενώσή τους ως μέσο υπέρβασης της κρίσης της ψυχολογίας. Ο L. Binswanger πρότεινε την αναδόμηση της ψυχολογικής γνώσης στη βάση των νόμων της Τυπικής Λογικής ως «φάρμακο» για τη θεραπεία της μεθοδολογικής κρίσης της ψυχολογίας. Σε αντιδιαστολή με τις προσφερόμενες αντιλήψεις ο Λ. Βιγκότσκι θεωρούσε ότι η εκλεκτιστική συνένωση διαφορετικών προσεγγίσεων και μεθόδων δεν οδηγεί στην υπέρβαση της μεθοδολογικής κρίσης της Ψυχολογίας, αλλά στην αναπαράγωγή της σ' ένα νέο επίπεδο (Δαφέρμος 2002).

Τελικά, κυρίαρχο ρεύμα της Ψυχολογίας –στις χώρες της Δύσης– αναδείχθηκε μια λειτουργιστική, θετικιστική προσέγγιση, που συνοδεύτηκε από τη διάδοση μιας νατουραλιστικής ερμηνείας της Ψυχολογίας αποκλειστικά και μόνο κατά το πρότυπο των φυσικών επιστημών. Εδώ βέβαια πρέπει να τονίσουμε ότι επρόκειτο για τις φυσικές επιστήμες όπως τις προσλάμβαναν οι εκάστοτε εκπρόσωποι της Ψυχολογίας, οι οποίοι θεωρούσαν ότι είναι αναγκαίο γι' αυτούς να στηρίξουν τις επιλογές τους με «δάνεια» από πιο «ισχυρές» επιστήμες. Το αναφέρουμε αυτό προκειμένου να τονίσουμε ότι συνήθως επρόκειτο για επινοημένες, «κατασκευασμένες» εκδοχές και ερμηνείες των φυσικών επιστημών.

Η επικράτηση της θετικιστικής Ψυχολογίας κατέστη δυνατή λόγω της σύνδεσής της με μια εργαλειακή αντιμετώπιση της ψυχολογικής γνώσης από τους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου (Kardorff 1984). Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η θεσμική αναγνώριση της Ψυχολογίας στις ΗΠΑ, για να αναφέρουμε μόνο ένα παράδειγμα, στηρίχθηκε αζιμβώς στη χρησιμοποίηση των ψυχολόγων ως στελεχών των μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου, συγκεκριμένα στον αμερικανικό στρατό, στον έλεγχο της ροής της μετανάστευσης κ.λπ. στις αρχές του 20ού αιώνα.

Η σύγκρουση ριζικά διαφορετικών ρευμάτων σχετικά με την κατανόηση της Ψυχολογίας εκφράστηκε και στην Ελλάδα. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της ύπαρξης αλληλοαποκλειόμενων θεωρητικών και πολιτικών προσεγγίσεων μπορούμε να αναφέρουμε τη σύγκρουση αντιλήψεων σχετικά με το γνωστικό αντικείμενο της Ψυχολογίας που εκφράζεται στα σχολικά βιβλία Ψυχολογίας της Β' Λυκείου. Το βιβλίο της Ψυχολογίας για τη Β' Λυκείου του Ε. Παπανούτσου (1977) αναφερόταν αποκλειστικά στην «κλασική» Ψυχολογία. Αντικείμενο της Ψυχολογίας είναι, σύμφωνα με τον Ε. Παπανούτσο, η διερεύνηση του «ψυχικού κόσμου» (Παπανούτσος 1977, 7). Ένα από τα θετικότερα χαρακτηριστικά αυτής της προσέγγισης είναι η προσπάθεια συγκρότησης ενός ψυχολογικού λόγου «σε πρώτο πρόσωπο». Για την καλύτερη κατανόηση παραθέτουμε ένα εκτενές απόσπασμα όπου ο συγγραφέας προσδιορίζει το αντικείμενο της Ψυχολογίας (τι οφείλει να διερευνάει η Ψυχολογία και με τι δεν πρέπει να ασχολείται):

«Ό,τι χαρακτηρίζει μια ψυχική ενέργεια ή κατάσταση, π.χ. μιαν εντύπωση ή μια συγκίνηση, είναι: α. Ο αδιάρρηκτος δεσμός της προς το ψυχικό υποκείμενο, το "εγώ" που τελεί αυτή την ενέργεια ή βρίσκεται σ' αυτή την κατάσταση. Η εντύπωση είναι εντύπωση *μου* ή εντύπωση *σου*, η εντύπωσή *του* ... Η συγκίνηση είναι συγκίνησή *μου*, η συγκίνηση *του* *δείνα*, ορισμένου και μοναδικού προσώπου. Ποτέ συγκίνηση ή εντύπωση γενικά και αφηρημένα. Χωρίς τον δεσμό προς ορισμένο κέντρο ψυχικής ζωής ούτε υπάρχει ούτε νοείται κανένα ψυχικό γεγονός. Και επειδή το κέντρο της ψυχικής ζωής δεν είναι ένα, ούτε πάντοτε και παντού το ίδιο και αναλλοίωτο, η ψυχική πραγματικότητα εξαιτίας των υποκειμενικών της αποχρώσεων παρουσιάζει παραλλαγές και αλλοιώσεις πάμπολλες και δυσκολοσύλληπτες. β. Η αναφορά της σε κάτι άλλο "έξω" απ' αυτήν. Το φυσικό φαινόμενο, π.χ. μια ηλεκτρική εκκένωση ή μια ένωση χημική, είναι αυτό που είναι και τίποτε παρατέρα. Αντίθετα, η εντύπωση *μου* είναι εντύπωση ενός *πράγματος* που έπεσε στην αντίληψή *μου*, η συγκίνησή *μου* είναι συγκίνηση από ένα γεγονός της ζωής *μου*, επομένως και το ένα και το άλλο είναι ό,τι είναι με την αναφορά και από την αναφορά τους σε κάτι τι πιο πέρα απ' αυτά τα ίδια. Από τούτο το κάτι παίρνουν το νόημα *μου* έχουν. Δίχως αυτό δεν εννοούνται, δεν "υπάρχουν". Τα φυσικά φαινόμενα είναι διαδικασίες, και απ' αυτή την άποψη αυθύπαρκτες, δεν χρειάζεται να κοιτάξει κανείς πέρα ή "έξω" απ' αυτές για να τις χαρακτηρίσει. Αντίθετα οι ψυχικές ενέργειες και καταστάσεις, όταν αποκοπούν από τον *άλλο*, στον οποίο αναφέρονται (όπως και από το *εγώ*, τον φορέα τους), όχι μόνο δεν σημαίνουν τίποτα, δεν "είναι" τίποτα». (Παπανούτσος, 1977, σ. 9f.)

Ακριβώς αυτή η θεωρητική-επιστημολογική προσέγγιση, η αφετηρία «σε πρώτο πρόσωπο» εξαφανίζεται στο μεταγενέστερο² –και πιο «σύγχρονο»– βιβλίο της Ψυχολογίας (Νασιάκου κ.ά. 1987), το οποίο επιμελήθηκαν σύγχρονοι έλληνες ακαδημαϊκοί δάσκαλοι με στόχο την αντικατάσταση του βιβλίου του Παπανούτσου. Σε αυτό το νέο βιβλίο Ψυχολογίας υιοθετείται μια προσέγγιση την οποία ο Παπανούτσος απέκλειε κατηγορηματικά. Η αναφορά π.χ. στην «εντύπωσή *μου*» στο σχετικό σημείο του νέου βιβλίου μετατρέπεται σε αναφορά σε «νοητική λειτουργία» (Νασιάκου, κ.α. 1987, 42)³. Ο «εκσυγχρονισμός» του βιβλίου Ψυχολογίας της Β' Λυκείου είχε ως αποτέλεσμα την αφαίρεση του δεσμού προς ένα «ορισμένο κέντρο ψυχικής ζωής», χωρίς το οποίο για τον Παπανούτσο δεν «υπάρχει ούτε νοείται κανένα ψυχικό γεγονός» (ό.π.). Ο εκσυγχρονισμός είχε λοιπόν ως συνέπεια την αντικατάσταση του «πρώτου προσώπου» με την *απρόσωπη* αναφορά σε ψυχικές *λειτουργίες*, οι οποίες υπάρχουν ανεξάρτητα από τα συγκεκριμένα υποκείμενα, τα οποία αναπτύσσονται σε ένα προσδιορισμένο κοινωνικοϊστορικό πλαίσιο. Αναμφίβολα, μπορούν να εντοπιστούν σημαντικές θεωρητικές ανεπάρκειες της «κλασικής» Ψυχολογίας του Παπανούτσου (ιδεαλιστική κατανόηση της συνείδησης, απουσία ιστορισμού, κ.λπ.), όμως στη θεώρησή του διατηρείται, ακόμη, η έννοια του *υποκειμένου*, η οποία έχει εξαφανιστεί στη λειτουργιστική, θετικιστική Ψυχολογία για να αντικατασταθεί από μεταβλητές, αφηρημένες εξωιστορικές λειτουργίες, κ.λπ. Κάτι που στη συγκεκριμένη περίπτωση του σχολικού βιβλίου προβάλλεται και διδάσκεται στους μαθητές ως «εκσυγχρονισμός» της Ψυχολογίας.

4. Η «κριτική μάζα» κριτικών στην ψυχολογία

Η δεκαετία του 1960 χαρακτηρίζεται στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης από την έξαρση της δράσης των κοινωνικών κινημάτων. Η εν λόγω κατάσταση άσκησε καταλυτική επίδραση στα δρώμενα στο χώρο του πανεπιστημίου (με αποκορύφωμα τις φοιτητικές κινητοποιήσεις του 1968). Αιχμή του φοιτητικού κινήματος έγινε η κριτική των κυρίαρχων ρευμάτων των κοινωνικών επιστημών. Μια έκφραση της αντιπαράθεσης αυτής ήταν η λεγόμενη διαμάχη σχετικά με τον θετικισμό, αρχικά κυρίως στο πεδίο της Κοινωνιολογίας. Ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1970 στη Δυτική Ευρώπη και στις ΗΠΑ αναπτύχθηκε η κριτική του κυρίαρχου ρεύματος της θετικιστικής Ψυχολογίας από ρεύματα με τους πιο διαφορετικούς θεωρητικούς προσανατολισμούς, όπως, για παράδειγμα, Πολιτισμική Ψυχολογία, Φαινομενολογική Ψυχολογία (βλ. π.χ. Jennings 1986), Κοστρονκτιβιστική Ψυχολογία, κ.λπ.

Όμως οι κριτικές πλέον δεν έχουν μόνο «ακαδημαϊκό» χαρακτήρα, αλλά μπορούμε να παρατηρήσουμε την πολιτικοποίησή τους. Και αυτό γίνεται κατανοητό αν πάρουμε υπόψη μας ότι η Ψυχολογία δεν είναι πλέον μια επιστήμη «υπό κατασκευή», που αγωνίζεται για τη νομιμοποίηση και τη συγκρότησή της ως επιστημονικού και επαγγελματικού κλάδου. Σε πολλές «ανεπτυγμένες» χώρες η διαδικασία αυτή όχι μόνο έχει ολοκληρωθεί αλλά οι «ψυχολογικές επιστήμες» συνιστούν πλέον έναν ισχυρό μηχανισμό, μια ολόκληρη βιομηχανία, που διαπερνά και επηρεάζει όλο και περισσότερες εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής. Το συγκροτημένο αυτό «ψυχολογικοβιομηχανικό σύμπλεγμα» της κυρίαρχης Ψυχολογίας δεν υποβοηθά μόνο τη διακυβέρνηση (governance) της επικράτειας και των υποκειμένων (Rose 1985, 1996), αλλά αποτελεί κίνδυνο για τα υποκείμενα, εξαιτίας της ψυχολογικοποίησης των κοινωνικών φαινομένων. Έτσι, τα κοινωνικά προβλήματα ερμηνεύονται ως συνέπεια ατομικών «ανεπαρκειών», «ανικανότητων», «ιδιαιτεροτήτων» και η ευθύνη γι' αυτά τα προβλήματα που απορρέουν από τη συγκεκριμένη μορφή οργάνωσης της κοινωνίας «μετακυλιέται» στα επιμέρους άτομα. Γίνεται κατανοητό λοιπόν γιατί η νέα κριτική εστιάζεται στις *συνέπειες* της εφαρμογής του συγκεκριμένου είδους ψυχολογικής γνώσης και πράξης στην κοινωνία (βλ. Fülkrantz 1994), δηλαδή προσπαθεί να ανιχνεύσει τη συγκεκριμένη *πολιτική λειτουργία* της Ψυχολογίας ως κοινωνικά ισχυρού μηχανισμού (βλ. Kardorff 1984· Zygowski 1993).

Παρ' όλες τις δυσκολίες, οι κριτικές που έχει δεχθεί η Ψυχολογία έχουν μέχρι στιγμής παραγάγει έναν αξιόλογο όγκο εργασιών, μια «κριτική μάζα», όπως τη χαρακτηρίζει ο Isaac Prilleltensky (1996). Υπάρχουν πολλές ενδείξεις για τη συγκρότηση αυτής της «κριτικής μάζας» κριτικών στην Ψυχολογία:

Μια βαρυσήμαντη ένδειξη αποτελούν σαφέστατα οι χιλιάδες επιμέρους εργασίες κριτικών στην Ψυχολογία, είτε με τη μορφή αυτόνομων εργασιών (ως άρθρα ή ως μονογραφίες) είτε ως επιστημονικά περιοδικά⁴. Η παραγωγή αυτή, αλλά περισσότερο μάλλον η αγορά την οποία ενδεχομένως υποκρύπτει αυτή η παραγωγή, οδήγησε ακόμα και μεγάλους εκδοτικούς οίκους, όπως τις εκδοτικές πολυεθνικές Routledge και Sage, που λειτουργούν καθαρά εμπορικά, να εκδώσουν σειράς βιβλίων με τον τίτλο «Critical Psychology»⁵. Ενδεικτικά παραθέτουμε, επίσης, μερικούς τίτλους σχετικά νέων επιστημονικών περιοδικών που στοχεύουν να φιλοξενήσουν τις κριτικές συζητήσεις για την Ψυχολογία: «Forum Kritische Psychologie», «Theory & Psychology», «Culture & Psychology», «Feminism & Psychology»,

«Human Development», «International Journal of Critical Psychology», «Radical Psychology Journal»⁶, «Annual Review of Critical Psychology», «Psychology in Society» κ.ά.

Επιπλέον, ως άλλη ένδειξη αυτής της «κριτικής μάζας», συνάδελφοι από όλο τον κόσμο οργανώνουν συνέδρια και οργανώνονται τα τελευταία χρόνια σε διάφορες ακαδημαϊκές οργανώσεις, προκειμένου να δικτυωθούν και να δημιουργήσουν δυνατότητες συζήτησης και προώθησης των διαφορετικών θεωρητικών και ερευνητικών τους ενδιαφερόντων. Αναφέρουμε μόνο ενδεικτικά την «International Society for Theoretical Psychology»⁷ και το «Radical Psychology Network»⁸. Στη Γερμανία ιδρύθηκε πριν από δώδεκα χρόνια περίπου μια Δεύτερη Εταιρεία Ψυχολόγων δίνοντας έκφραση ακριβώς στη θεωρητική και μεθοδολογική πολυφωνία μέσα στους κόλπους της Ψυχολογίας και στοχεύοντας στην άρθρωση ενός άλλου ψυχολογικού λόγου⁹. Το πρώτο Παγκόσμιο Συνέδριο Κριτικής Ψυχολογίας πραγματοποιήθηκε στο Σίδνεϋ της Αυστραλίας τον Μάιο του 1999 και στο Durban της Νότιας Αφρικής τον Ιούνιο/Ιούλιο του 2005 θα γίνει το φετινό¹⁰. Στις αρχές του 1997 οργανώθηκε το πέμπτο συνέδριο της Γερμανικής Κριτικής Ψυχολογίας στο Βερολίνο (Fried 1998). Οργανώνονται, επίσης, συνέδρια της Ψυχολογίας της Απελευθέρωσης¹¹ (Martín-Baró 1994· Montero 1987).

Ως τελευταία ένδειξη για την ύπαρξη αυτής της «κριτικής μάζας» θα μπορούσαμε να αναφέρουμε και την οργάνωση προγραμμάτων μεταπτυχιακών σπουδών σε ορισμένα πανεπιστήμια, όπως στο Bolton Institute¹² και στο Manchester Metropolitan University¹³ της Αγγλίας, αλλά και στο University of Kwa-Zulu Natal στο Durban της Νότιας Αφρικής.

Ένα ζήτημα που έχουμε να αντιμετωπίσουμε σε μια τέτοια πανοραμική θεώρηση έχει να κάνει με το γεγονός ότι οι κριτικές στην Ψυχολογία δεν συγκροτούν μια συμπαγή, θεσμοποιημένη ή κωδικοποιημένη, εναλλακτική ακαδημαϊκή σχολή ή θεωρία η οποία αντιπαράθεται στην «κυρίαρχη» Ψυχολογία. Θα προσέγγιζε περισσότερο την πραγματικότητα αν αντιμετωπίζαμε τις κριτικές στην Ψυχολογία και τις «κριτικές Ψυχολογίες» ως «προτάγματα» δράσης (θεωρητικής, ερευνητικής και γενικότερα κοινωνικής δράσης), που αναπτύσσουν όχι μόνο επιστημονικό αλλά και πολιτικό λόγο. Δεν υπάρχει λοιπόν ένα μοναδικό και ενιαίο πρόταγμα κριτικής της Ψυχολογίας. Αντιθέτως υπάρχουν πολλές αφετηρίες, όπου μπορεί να εντοπίσει κανείς κοινά σημεία εκκίνησης, αλλά βέβαια και σημαντικές διαφορές. Η επιμελήτρια του *International Journal of Critical Psychology* Valerie Walkerdine (2001, 9) προτείνει την έννοια της «ομπρέλας» για την κριτική Ψυχολογία, η οποία καλύπτει έναν μεγάλο αριθμό πολιτικά ριζοσπαστικών αντιδράσεων στην κυρίαρχη Ψυχολογία και περιλαμβάνει φεμινιστικές, αντιρατσιστικές, αριστερές, οικολογικές και άλλες πρωτοβουλίες (βλ. επίσης, π.χ., Fox & Prilleltensky 1997, 2003· Parker 1999· Sloan 2001· Hook 2004).

Το κοινό σημείο όλων των προσεγγίσεων είναι, ίσως, ένας περισσότερο πολιτικός παρά επιστημονικός στόχος. Ο στόχος αυτός έρχεται να αντικρούσει την αξίωση του κυρίαρχου ρεύματος των κοινωνικών επιστημών γενικότερα σχετικά με το ότι αποτελούν δραστηριότητες και εγχειρήματα αποδεσμευμένα από αξίες (Prilleltensky 1997). Κοινή αφετηρία όλων των κριτικών κοινωνικών επιστημών αποτελεί, συνεπώς, η αξιολόγηση των ψυχολογικών θεωριών και πρακτικών ως προς τις κοινωνικές τους συνέπειες. Αξιολογείται η σημασία και η συμβολή των ψυχολογικών θεωριών και πρακτικών για την «αναπαράγωγή», δηλαδή για τη συνέχιση και διαιώνιση του κοινωνικού στάτους κβο (Prilleltensky 1989·

Sloan 1996). Με τον μύθο περί «αξιακής ουδετερότητας» επιτυγχάνεται ο εξορθολογισμός της καταπίεσης και νομιμοποιείται ένα κοινωνικό στάτους κβo το οποίο αδικεί συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού ως προς τις ευκαιρίες τους, ως προς την πρόσβαση των ατόμων (και των ομάδων) αυτών σε κοινωνικά και δημόσια αγαθά. Η έμφαση δίνεται, λοιπόν, στη θεωρητική και την έμπρακτη μέριμνα για «κοινωνικά αποκλεισμένες» και «ευπαθείς» ομάδες και άτομα (ενδεικτικά βλ. Prilleltensky & Fox 2003· Martín-Baró 1994). Η νομιμοποίηση των ανισοτήτων διαφαίνεται πιο συγκεκριμένα, για παράδειγμα, στο γεγονός ότι οι θεωρίες περί «ευφυΐας» χρησιμοποιούνται για τη δικαιολόγηση του ρατσισμού, οι θεωρίες των «ρόλων» για τη δικαιολόγηση του σεξισμού και οι θεωρίες περί «ατομικών ικανοτήτων» για την απόκρυψη και την απολογητική των ταξικών διακρίσεων. Το επίθετο «κριτική», εφαρμόζοντάς το στις κοινωνικές επιστήμες, υποδηλώνει δηλαδή μια χειραφετική πρόθεση (Treppenbauer 1976· Austin & Prilleltensky 2001a): «... οι περισσότεροι συγγραφείς συμφωνούν με το ότι η κριτική ψυχολογία αποτελεί ένα κίνημα το οποίο προκαλεί την ψυχολογία να δουλέψει προς τη χειραφέτηση και την κοινωνική δικαιοσύνη, και αντιτίθεται στις χρήσεις της ψυχολογίας για τη διαιώνιση της καταπίεσης και της αδικίας» (Austin & Prilleltensky 2001b, σ. 1).

Οι σημαντικότερες διαφορές μεταξύ των διαφόρων μορφών κριτικής και προτάσεων εντοπίζονται στις φιλοσοφικές, πολιτικές, γνωσιολογικές κ.λπ. αιτιολογήσεις των εκάστοτε στόχων, στα εκάστοτε εννοιολογικά συστήματα και στο βαθμό θεωρητικής συνοχής των εννοιών, καθώς και στις πολιτικές στρατηγικές και προτεραιότητες ως προς τους κοινά αποδεκτούς στόχους (Mather 2000).

Στο σημείο αυτό θα επιχειρήσουμε μια σύντομη συνοπτική και πανοραμική θεώρηση των ποικίλων κριτικών-εναλλακτικών προτάσεων της ψυχολογικής θεωρίας και ψυχολογικής πρακτικής που παρουσιάστηκαν τις τελευταίες δεκαετίες. Είναι φυσικό ότι σε πολλές από αυτές τις προτάσεις θα γίνει αναφορά με τον έναν ή τον άλλο τρόπο και στα άρθρα που περιλαμβάνει αυτό το αφιέρωμα:

- Τα τελευταία 40 περίπου χρόνια παρατηρείται στις κοινωνικές επιστήμες γενικότερα ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον, μια έμφαση στη σημασία της γλώσσας, επανεκτιμώντας τις εργασίες επιστημόνων προηγούμενων δεκαετιών, όπως των Λ. Βίγκενστάιν, Β. Ν. Βολσίνοφ, Μ. Μπαχτίν, Λ. Βιγκότσκι. Η γλώσσα δεν νοείται εδώ μόνο ως γραμματικό-συμβολικό σύστημα, αλλά ως μορφή κοινωνικής δράσης, ως κοινωνική πράξη. Αυτή η «στροφή στη γλώσσα» («linguistic turn») άφησε τα «ίχνη» της και στην Ψυχολογία και οδήγησε στη συγκρότηση ιδιαίτερων κλάδων, όπως Ψυχολογία του Λόγου, Αφηγηματική Ψυχολογία, Διαλογική Ψυχολογία (βλ. ενδεικτικά: Edwards & Potter 1992· Harre 1996). Σε συνάφεια με αυτή τη «στροφή στη γλώσσα» βρίσκεται ο Κοινωνικός Κονστρουκτιβισμός (βλ. π.χ. Gergen 1985, 1995, 1997· Shotter 1995).
- Το γυναικείο κίνημα τις τελευταίες δεκαετίες άφησε σε όλες τις κοινωνικές επιστήμες ανεξίτηλα τα ίχνη του, και στην Ψυχολογία οδήγησε στη συγκρότηση του εσωτερικά ετερογενούς ρεύματος της Φεμινιστικής Ψυχολογίας (βλ. π.χ. Lott 1985· Wittig 1985· Oakley 1998· Gergen 1988).
- Ειδικά στις χώρες του αναπτυσσόμενου «Νότου» έχουν από καιρό διατυπωθεί αμφιβολίες για την εμπέλεια και την εν γένει ισχύ επιστημονικών ευρημάτων και τεχνικών του

«ανεπτυγμένου Βορρά». Σε αυτό το πλαίσιο η Ψυχολογία ονομάστηκε και «sophomore science», δηλαδή επιστήμη των δευτεροετών φοιτητών Ψυχολογίας των αγγλοσαξονικών χωρών, που ονομάζονται «sophomores» (βασισόμενη στους WAMS - White American Male Sophomores). Παρόμοιες συζητήσεις οργανώθηκαν αρχικά κάτω από την ονομασία «Διαπολιτισμική Ψυχολογία» (βλ. π.χ. Moghaddam Fatali 1987· Segall & Lonner & Betty 1998), αλλά εν τω μεταξύ αποσπάστηκε και μετεξελίχθηκε ένα ρεύμα που αυτοαποκαλείται «Πολιτισμική Ψυχολογία» (Ratner 2002)¹⁴.

- Οι εκπρόσωποι ενός ευρύτερου χώρου είτε αναφέρονται άμεσα στη συμβολή του ίδιου του Μαρξ στην Ψυχολογία είτε επιχειρούν να συγκροτήσουν ψυχολογικό λόγο θεμελιωμένο σε μαρξιστικές ιδέες. Αυτός ο χώρος ήταν ιδιαίτερα πλούσιος στην παραγωγή εναλλακτικών προτάσεων για την Ψυχολογία (Parker & Spears 1996· Lethbridge 1992· O'Neill 1985), για παράδειγμα οι Θεωρίες της Δραστηριότητας (Cohen 1997· Kozulin 1986), η Πολιτισμική-Ιστορική Σχολή της Ψυχολογίας στη Σοβιετική Ένωση (Λ. Σ. Βιγκότσκι, Α. Ν. Λεόντιεφ), κ.ά. Ήδη τη δεκαετία του 1920 ο γάλλος φιλόσοφος και ψυχολόγος Georges Politzer επιχείρησε να συγκροτήσει μια «Ψυχολογία του δράματος» των συγκεκριμένων υποκειμένων. Εξαιτίας της σύντομης διάρκειας της ζωής του – ο G. Politzer εκτελέστηκε από τους Γερμανούς για την αντιστασιακή του δραστηριότητα – δεν κατάφερε να συνεχίσει και να ολοκληρώσει το έργο του. Σ' αυτό το φιλοσοφικό πλαίσιο αναπτύχθηκε και η «Ψυχολογία του Υποκειμένου» ή αλλιώς «Γερμανική Κριτική Ψυχολογία» (Holzkamp 1983)¹⁵.
- Ο χώρος της ψυχανάλυσης, ή καλύτερα ο χώρος των ποικίλων ψυχαναλυτικών προσεγγίσεων, βρισκόταν ήδη στις αρχές του 20ού αιώνα σε μια συνεχή διαμάχη και αντιπαράθεση με την κυρίαρχη ακαδημαϊκή Ψυχολογία, και στη συνέχεια βρέθηκε εκτός του ακαδημαϊκού πλαισίου. Πολλές κριτικές προσεγγίσεις σ' αυτόν το χώρο έχουν σαφείς αναφορές στον Μαρξ ή στον μαρξισμό, όπως η «Κριτική Ψυχανάλυση» (Homstein 1992), στη Γερμανία η «Κριτική Θεωρία του Υποκειμένου» (Lorenzer 1972· Horn 1989ff· Busch 2003), ο «Ριζοσπαστικός Ουμανισμός» του Έριχ Φρομ (ευρύτατα γνωστός και στη χώρα μας) κ.ά.¹⁶
- Μια κατεύθυνση σφοδρής κριτικής στην Ψυχολογία έχει ως πεδίο τα ψυχιατρικά ιδρύματα, ή γενικότερα τα ιδρύματα παροχής υπηρεσιών ψυχικής υγείας. Ατόρροια τέτοιων προσπαθειών επανοργάνωσης της παροχής βοήθειας σε ψυχικά ασθενείς είναι η «Κοινωνική Ψυχολογία» (Keupp 1994· Röhrle & Sommer 1995· Rappaport 2000· Nelson & Prilleltensky 2005) ή και «Κοινωνική Ψυχιατρική» (Μαδιανός 2000) και η «Κριτική Ψυχιατρική»¹⁷.

Ακόμα και η απλή απαρίθμηση των κριτικών προσεγγίσεων στην Ψυχολογία φανερώνει τη θεωρητική ανομοιογένεια του εν λόγω πεδίου και την ύπαρξη κατευθύνσεων με αλληλοαποκλειόμενους κοινωνικούς και μεθοδολογικούς προσανατολισμούς.

5. Συνοψίζοντας και ταξινομώντας την «κριτική» - προοπτικές ανάπτυξης της Ψυχολογίας

Η έννοια «κριτική» κατέχει κεντρική θέση στη μέχρι τώρα παρουσίαση. Γι' αυτό και κλείνοντας τη μελέτη μας θα επιχειρήσουμε να συνοψίσουμε και να ταξινομήσουμε τις διαφορετικές πιθανές σημασίες της εν λόγω έννοιας με τέτοιον τρόπο ώστε να διαφανούν καλύτερα οι προοπτικές ανάπτυξης της Ψυχολογίας. Η έννοια «κριτική» αναφέρεται σε διαφορετικά «επίπεδα» –ή ίσως καλύτερα να πούμε «βήματα» και «στάδια»– αντιπαράθεσης σε σχέση με τις κυρίαρχες εκδοχές της Ψυχολογίας (βλ. Holzkamp 1992).

Κριτική στην χρήση/κατάχρηση ψυχολογικών γνώσεων και τεχνικών

Η κριτική εδώ εστιάζεται στη χρησιμοποίηση (ή στην κατάχρηση) των αποτελεσμάτων και των τεχνικών της Ψυχολογίας σε επιμέρους, εφαρμοσμένους τομείς (π.χ. Ψυχολογία στο στρατό, στη βιομηχανία κ.λπ.). Σ' αυτό το στάδιο της κριτικής σε πρώτο πλάνο τίθενται οι εφαρμοσμένοι τομείς της Ψυχολογίας, που εξετάζονται μέσα από τους εκάστοτε «χρήστες», «καταναλωτές» της ψυχολογικής γνώσης. Η ιδιαιτερότητα του εν λόγω επιπέδου συνίσταται στο ότι η Ψυχολογία εξετάζεται μέσα από το πρίσμα των επιμέρους, πρακτικών εφαρμογών της. Στόχος των κριτικών μελετών εδώ αποτελεί πρωτίστως η «αποκάλυψη» και η «καταγγελία» της χρήσης (ή κατάχρησης) της Ψυχολογίας για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων συμφερόντων καταπίεσης και κυριαρχίας, όπως για παράδειγμα (Herpman 1995) η εμπλοκή ψυχολόγων στο Project Camelot του Υπουργείου Άμυνας των ΗΠΑ (δεκαετία του 1960) με στόχο την καταπολέμηση των απελευθερωτικών κινήσεων. Σ' ένα άλλο, κλασικό πλέον, έργο που αποτέλεσε σταθμό για την κατάδειξη των πολύ συγκεκριμένων συμμαχιών των κοινωνικών επιστημόνων με τους μηχανισμούς καταπίεσης και εξουσίας (εστιάζοντας στις κοινωνικές επιστήμες των ΗΠΑ) κατονομάζονται οι κοινωνικοί επιστήμονες ευθύς ως «υπηρέτες της εξουσίας» («servants of power») (Baritz 1960/1974).

Σ' αυτό το επίπεδο το σημείο αναφοράς της ουσιαστικά πολιτικής-θρησκευτικής κριτικής αποτελούν συγκεκριμένα υποκείμενα χρήστες (ή/και εφαρμοστές) ψυχολογικών γνώσεων και τεχνικών. Σε αυτά τα υποκείμενα απευθυνόταν η έκκληση να «πολιτικοποιηθούν» και να χρησιμοποιήσουν τις γνώσεις τους προς όφελος των καταπιεσμένων, της εργατικής τάξης κ.λπ. Τέτοιες «εκκλήσεις» υπονοούν άρρητα ότι η Ψυχολογία, ως έχει, μπορεί να χρησιμοποιηθεί κατά βούληση για τους πιο διαφορετικούς σκοπούς. Η ίδια η Ψυχολογία ως επιστήμη (ο εννοιολογικός εξοπλισμός και η μέθοδος επιστημονικής έρευνας της κ.λπ.) δεν αποτελεί αντικείμενο συστηματικής, κριτικής ανάλυσης.

Κριτική της κοινωνιακής και πολιτικής λειτουργίας της Ψυχολογίας

Η εν λόγω κατεύθυνση διευρύνει τον ορίζοντα της κριτικής πέρα από τα συγκεκριμένα υποκείμενα χρήστες (ή/και εφαρμοστές) της ψυχολογικής γνώσης. Εδώ η σχέση Ψυχολογίας και κοινωνίας δεν γίνεται αντιληπτή ως «ανεξάρτητη» και «ελεύθερη», και η ψυχολογική γνώση δεν παρουσιάζεται στο επίπεδο των επιμέρους χρηστών της, αλλά συνυφασμένη στο ευρύτερο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων. Αφετηρία εδώ είναι η κοινωνιολογική

ανάλυση της εμφάνισης, της διαμόρφωσης και της χρησιμοποίησης των συγκεκριμένων μορφών ψυχολογικής γνώσης στο πλαίσιο μιας κοινωνίας που διαπερνάται από κοινωνικές ανισότητες, αντιφατικά συμφέροντα. Αυτό το βήμα κριτικής αξιώνει να αναδείξει τη διττή φύση και, συνεπώς, τις λειτουργίες της Ψυχολογίας ως επαγγελματικού κλάδου ενταγμένου στο συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο (κοινωνικοί θεσμοί, παραγωγική διαδικασία, εκπαίδευση, κ.λπ.). Η κριτική που ασκείται σ' αυτό το επίπεδο δεν αναφέρεται σε πιθανές «κακές» ή «καλές» προθέσεις των ψυχολόγων να αξιοποιήσουν τα αποτελέσματα της ψυχολογικής έρευνας για κατακριτέους σκοπούς, αλλά στην κοινωνιακή λειτουργία της Ψυχολογίας στο συγκεκριμένο κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο. Επιχειρείται η κριτική εξέταση της χρησιμότητας της ψυχολογίας ως επαγγελματικού κλάδου για την αναπαραγωγή των δομών εξουσίας και της κοινωνικής ανισότητας.

Η Ψυχολογία επινοώντας και παράγοντας, για παράδειγμα, ένα σώμα «ψυχοτεχνικών» (Chogover 1979) και προτύπων κανονικότητας δεν έπαψε να είναι χρήσιμη όχι μόνο στην καταπίεση αλλά πλέον στη χειραγώγηση της συμπεριφοράς και στη γενικότερη άσκηση κοινωνικού ελέγχου από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους (π.χ. στρατός, σωφρονιστικό σύστημα, κ.λπ.). Σε έναν κλασικό πλέον συλλογικό τόμο (Basaglia & Basaglia 1975) οι επιφανέστατοι συμμετέχοντες σε αυτόν (π.χ. Michel Foucault, Robert Castel, Erich Wulff, Noam Chomsky, Erving Goffman, Franco Basaglia κ.ά.) καταδεικνύουν ότι οι κοινωνικοί επιστήμονες, ως συγχροτημένες κοινωνικές ομάδες και όχι ως άτομα, ως «ειδήμονες», ειδικευμένοι στη χειραγώγηση και την καταπίεση, έχουν μερίδιο της ευθύνης στη διάπραξη «εγκλημάτων εξημέρωσης» (ελεύθερη μετάφραση του ιταλικού τίτλου του βιβλίου «*crimini di pace*»). Οι διανοούμενοι λειτουργούν ως «πράκτορες της εξουσίας», καθότι επωμίζονται ως ειδικοί την εξασφάλιση της αυθόρμητης συναίνεσης των υποτελών (*subalterni*), των καταπιεσμένων στον τρόπο ζωής που αναγκάζονται να υφίστανται. Στα ψηφίσματα των συνελεύσεων φοιτητών της Ψυχολογίας σε διάφορες χώρες της Ευρώπης στα τέλη της δεκαετίας του 1960 γίνεται ακριβώς κριτική αναφορά στις λειτουργίες της Ψυχολογίας για την αναπαραγωγή των συγκεκριμένων δομών εξουσίας και ανισότητας στις κοινωνίες μας¹⁸:

- Επιλογή προσωπικού ή μαθητών με αποτέλεσμα τον αποκλεισμό ατόμων και ομάδων από την πρόσβαση σε κοινωνικά και δημόσια αγαθά.
- Εξημέρωση, καθυπόταξη και χειραγώγηση απείθαρχων/ασυμμόρφωτων ατόμων ή ομάδων
- Εντατικοποίηση της εργασίας και αύξηση της κερδοφορίας
- Επαναφορά της υγείας με στόχο την επανάκτηση της εργατικής δύναμης
- Χρησιμοποίηση των κοινωνικών επιστημών για τις ανάγκες ολοκληρωτικών κοινωνικών θεσμών και μηχανισμών, όπως ο στρατός, το σωφρονιστικό σύστημα κ.λπ.

Η εν λόγω μορφή κριτικής (αλλά και το προηγούμενο βήμα) συνέβαλε στην ανάδειξη του κοινωνικοπολιτικού ρόλου που επιτελεί η Ψυχολογία στον συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό. Όμως η κριτική αναφέρεται λιγότερο στην Ψυχολογία ως επιστήμη και περισσότερο στις συγκεκριμένες κοινωνιακές σχέσεις και συνθήκες, στην οργάνωση της κοινωνίας κ.λπ., οι οποίες και ευθύνονται τελικά για τη χρησιμοποίηση του συγκεκριμένου είδους της Ψυχολογίας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση αναπτύσσεται μια *έξωθεν* κριτική στην

Ψυχολογία ως έχει και προτείνεται ο αγώνας για καλύτερες κοινωνιακές συνθήκες, που θα ευνοούν μια διαφορετική χρησιμοποίηση της Ψυχολογίας. Συνεπώς, αυτός ο αγώνας παρουσιάζεται ως αγώνας κυρίως πολιτικών υποκειμένων και, σε μικρότερο βαθμό, επιστημόνων ψυχολόγων. Αυτή η κατάσταση επιτρέπει στους υποστηρικτές της κυρίαρχης Ψυχολογίας να μεταφέρουν την κριτική στο επίπεδο των κοινωνιακών σχέσεων και μακριά από την Ψυχολογία και, στη συνέχεια, να αποκρούσουν τις αξιώσεις μιας τέτοιας κριτικής χαρακτηρίζοντάς την «πολιτική» και όχι «επιστημονική» κριτική, που διασφαλίζει εμπειρικά επαληθευμένη, «έγκυρη» γνώση. Βέβαια, η μεταγενέστερη αξιοποίηση αυτής της «επιστημονικής» γνώσης δεν αποτελεί «ευθύνη» της Ψυχολογίας ως επιστήμης, αλλά έγκειται στον συσχετισμό των κοινωνιακών δυνάμεων.

Κριτική στις συγκαλυμμένες γνωσιολογικές (θεωρητικές και μεθοδολογικές) προϋποθέσεις και παραδοχές της Ψυχολογίας

Η «υπερητική στάση» απέναντι στην εκάστοτε εξουσία, στην οποία έγινε αναφορά προηγουμένως, αφενός μεν δεν αφήνει ανέπαφη τη γνωσιολογική συγκρότηση της Ψυχολογίας, και αφετέρου μόνο μια συγκεκριμένη γνωσιολογική συγκρότηση επιτρέπει ή διευκολύνει μια τέτοια στάση.

Την προηγούμενη «γραμμή κριτικής» προεκτείνουν περαιτέρω και οι χαρακτηριζόμενες ως «μεταμοντέρνες» κριτικές, οι οποίες τονίζουν ότι η κυρίαρχη Ψυχολογία δεν αποτελεί έναν άμεσο μηχανισμό καταπίεσης και περιορισμού των ατόμων, και ότι θα πρέπει να διακρίνουμε μια πλειάδα διαβαθμισμένων μορφών και βαθμών καταπίεσης. Η κυρίαρχη Ψυχολογία επιτελεί τον κοινωνικοπολιτικό ρόλο της συμβάλλοντας στον εξορθολογισμό των τάσεων εξατομίκευσης και κατάτμησης του κοινωνικού ιστού, και έτσι στη συγκρότηση της ίδιας της έννοιας/αντίληψης της σύγχρονης ατομικότητας. Η Ψυχολογία δεν «διαστρέφει» και δεν «φυλακίζει» απλώς κάποια «αβοήθητα» άτομα μέσω κάποιων καταπιεστικών θεσμών¹⁹, αλλά συμβάλλει στην ιεράρχηση των ατόμων, στη ρύθμιση των κινήσεων τους κ.λπ., και, έτσι, κατασκευάζει συγκεκριμένες μορφές υποκειμενικότητας (Henriques et al. 1984· Rose 1996, 2000)²⁰.

Η ευκολία απόκρουσης της κριτικής από την κυρίαρχη Ψυχολογία με το επιχείρημα ότι πρόκειται για πολιτική και όχι για επιστημονική κριτική ενισχύει την ανάγκη για κλιμάκωση των προσπαθειών διερεύνησης του συγκεκριμένου εννοιολογικού εξοπλισμού της Ψυχολογίας ως επιστήμης: των μεθόδων έρευνας, των αντιλήψεων σχετικά με το γνωστικό αντικείμενο της Ψυχολογίας, κ.λπ. Η Ψυχολογία ως επιστήμη και η συγκεκριμένη διαπραγμάτευση του γνωστικού αντικειμένου της θα πρέπει να αποτελέσει σημείο αναφοράς της κριτικής, κάτι που συνεπάγεται και την κριτική της αντίληψης ότι η επιστήμη είναι απολιτική και αξιακά «ουδέτερη» δραστηριότητα. Η ψυχολογία συνιστά η ίδια πάντα πολιτική, διαθέτει όμως και δικά της ειδικά μέσα.

Η κριτική θα έχει ανεπαρκή χαρακτήρα αν δεν συμπεριλάβει τη διερεύνηση του θεωρητικού κεκτημένου της Ψυχολογίας. Η παραπάνω περιγραφείσα πολιτική χρησιμοποίηση και κοινωνική λειτουργία της κυρίαρχης Ψυχολογίας δεν αποτελεί χαρακτηριστικό που προστίθεται σε αυτήν έξωθεν (π.χ. από κάποιους χρήστες ή από τους συσχετισμούς κοινω-

νικών δυνάμεων), αλλά είναι συνυφασμένη με τη συγκεκριμένη (και, όπως θα πρέπει να αναδειχθεί, περιορισμένη) θεωρητική συγκρότηση της κυρίαρχης Ψυχολογίας, η οποία είναι εγκλωβισμένη στις αστικές μορφές σκέψης και, σε τελευταία ανάλυση, στα όρια της ίδιας της αστικής κοινωνίας (Haug 1977).

«Και το υποκείμενο της έρευνας υπόκειται καταρχήν στις άμεσες μορφές που παρέχονται από την κοινωνία σε καθένα άτομο ως ο κοινωνικός χώρος του. Για το υποκείμενο της έρευνας «ψυχολόγος», που έχει ως αντικείμενο της έρευνας του ένα άλλο υποκείμενο, το πρόβλημα οξύνεται ιδιαίτερα. Καθώς (και το ίδιο ως υποκείμενο «ψυχολόγος») υπόκειται στις ίδιες καθορίζουσες μορφές, όπως και (το «άλλο υποκείμενο» που συνιστά) το αντικείμενο της έρευνας του, δεν υπερβαίνει τις ίδιες προσδιοριστικές μορφές. Αυτή η υποταγή της θέωρησής του παραμένει αναμφίβολα μη συνειδητή για το ίδιο (το υποκείμενο «ψυχολόγος»)· για να του γίνει συνειδητή πρέπει να τις διαπεράσει. Αυτό ακριβώς το γεγονός του «αυτονόητου» στη συγκεκριμένη θέωρηση των πραγμάτων από το ίδιο αποτελεί και σύμπτωμα της υποταγής σ' αυτές τις μορφές». (Haug 1977, 78)

Εξαιτίας αυτής της αναπαραγωγής των αστικών μορφών ιδιωτικότητας, η κυρίαρχη (αστική) ψυχολογία εξακολουθεί να ασχολείται με τους ανθρώπους και να ερευνά τα ατομικά υποκείμενα, όπως όμως αυτά ορίζονται από τις αστικές μορφές, δηλαδή ως «ιδιώτες». Επειδή ακριβώς δεν έχει επίγνωση του ιστορικού καθορισμού αυτής της «ιδιωτικότητας», εξισώνει γενικά τον «ιδιώτη» με τον άνθρωπο. Η συγκαλυμμένη ανθρωπολογία του αφηρημένου-απομονωμένου ατόμου, που ανέδειξε ο Χόλζκαμπ (1973), μπορεί τώρα να κατανηθεί με όρους αυτής της ανάλυσης, δηλαδή ως βασισμένη στη (μη συνειδητή) αναπαραγωγή της αφάιρεσης και απομόνωσης των ατόμων ως πραγματικότητας στην αστική κοινωνία. Η απομόνωση των ατόμων από τα συγκεκριμένα κοινωνιακά και ιστορικά πλαίσια της ζωής τους διαφαίνεται έτσι ως η θεωρητική αναπαραγωγή της μη κοινωνιακής εμφάνισής τους, της αυτο-αρνούμενης κοινωνικότητας, όπως αυτή προσδιορίζεται ιστορικά από τις αστικές μορφές ιδιωτικότητας. Ο εννοιολογικός διαχωρισμός λοιπόν και η εξωτερική αντίθεση του ατόμου και της κοινωνίας στην κυρίαρχη (αστική) Ψυχολογία (αλλά και οι σχετικές αντιλήψεις στις άλλες κοινωνικές επιστήμες) αποτελεί, στην πραγματικότητα, μη συνειδητή θεωρητική απεικόνιση του πραγματικού διαχωρισμού των κοινωνικών και των ιδιωτικών διαδικασιών στην αστική κοινωνία. Συνεπώς, η αδυναμία της κυρίαρχης Ψυχολογίας (και των υπόλοιπων κοινωνικών επιστημών) να διαπραγματευθεί επαρκώς τη σχέση υποκειμενικότητας και κοινωνικότητας του ατόμου δεν συνιστά παρά μόνο την επισημονική έκφραση του γεγονότος ότι τα άτομα-ιδιώτες στην αστική κοινωνία συνιστούν πράγματι την άρνηση των κοινωνιακών τους πλαισίων και βρίσκονται μέσα σε πραγματικά αμετάβλητες, τυχαίες σχέσεις, που φαντάζουν έτσι γι' αυτά «φυσικές», και μέσα σε έναν στρόβιλο συγκρουόμενων συμφερόντων (Holzkamp 1979, 33). Στο πεδίο της αστικής Ψυχολογίας η προοπτική και η δυνατότητα ανάπτυξης των ατόμων σε μετασχηματιζόμενες από τα ίδια ιστορικές συνθήκες εννοιολογικά δεν μπορεί να υπάρξει.

Ο Κλάους Χόλζκαμπ (1983) τονίζει τον διττό χαρακτήρα των ανθρώπων ως υποκειμένων και υπο-κειμένων των συνθηκών ζωής τους. Δηλαδή οι άνθρωποι αφενός είναι δημιουργοί των συνθηκών ζωής τους, αφετέρου υποτάσσονται σ' αυτές τις συνθήκες. Όμως η

κυρίαρχη Ψυχολογία παραγνωρίζει και παραμελεί την πρώτη πλευρά, δηλαδή την παραγωγή και αναπαραγωγή των συνθηκών ζωής από τους ίδιους τους ανθρώπους και παρουσιάζει τις συνθήκες ζωής τους ως δεδομένες και αδιαμφισβήτητες, δηλαδή υιοθετεί το «αίτιμα της αμεσότητας». Η κριτική του Κλάους Χόλτζκαμπ στην παραδοσιακή Ψυχολογία συμπλέει με την αντίστοιχη κριτική των Α. Λεόντιεφ και Ντ. Ουζνάτζε (D. Uznadze) στο «αίτιμα της αμεσότητας», στην αντίληψη περί άμεσης, γραμμικής επίδρασης των εξωτερικών ερεθισμάτων (γενικότερα: παραγόντων) στη συμπεριφορά του οργανισμού (Λεόντιεφ χχ., 89). Με άλλα λόγια, σε θεωρητικό και μεθοδολογικό επίπεδο η Ψυχολογία υστερεί ακόμα και σε σχέση με τις «Θέσεις του Μαρξ για τον Φόουερμπαχ», στις οποίες –σε αντιδιαστολή με τον παραδοσιακό ενατενιστικό υλισμό– τονίζεται αυτή η ενεργή, μετασχηματιστική διάσταση των ανθρώπων ως κοινωνικών υποκειμένων (Holzkamp 1977)²¹.

Αυτό το τρίτο επίπεδο κριτικής ανάλυσης της Ψυχολογίας αποτελεί ουσιαστικά συνέχεια της διερεύνησης της κρίσης της Ψυχολογίας, που εμφανίστηκε κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η εν λόγω μορφή κριτικής είναι αναγκαία αλλά ανεπαρκής υπό το πρίσμα των προοπτικών ανάπτυξης της Ψυχολογίας ως επιστήμης. Οι περισσότερες κριτικές προσεγγίσεις της Ψυχολογίας περιορίζονται συνήθως στην κοινωνιολογική κριτική της λειτουργίας της Ψυχολογίας στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία, και σε πολύ μικρότερο βαθμό στην κριτική εκτίμηση των διαμορφωμένων ψυχολογικών θεωριών. Η *θετική διαπραγμάτευση των ανοικτών, υπό διερεύνηση ζητημάτων της Ψυχολογίας ως επιστήμης υστερεί*. Για παράδειγμα, ένα από τα ανεπαρκώς διερευνημένα ζητήματα είναι το ζήτημα του γνωστικού αντικειμένου της Ψυχολογίας.

Υπέρβαση των περιορισμών και προώθηση της θεωρητικής ανάλυσης της Ψυχολογίας

Στα προηγούμενα στάδια επιχειρήθηκε μια γενικού χαρακτήρα κριτική του γνωστικού εγκλωβισμού της Ψυχολογίας στα όρια της αστικής κοινωνίας. Η εν λόγω κριτική οδηγεί στη γενική «καταγγελία» ότι η Ψυχολογία αποτελεί αστική επιστήμη, αλλά η ενδεχόμενη γνωστική συμβολή των επιμέρους θεωριών και μεθοδολογιών παραμένει εκτός διερεύνησης. Δεν πραγματοποιείται, λοιπόν, μια διαφοροποιημένη εκτίμηση του θεωρητικού κεκτημένου της Ψυχολογίας, αλλά προωθείται μόνο μια γενική (οιονεί γενικόλογη) «καταγγελία» ότι πρόκειται για αστική επιστήμη.

Όμως το ζητούμενο εδώ δεν είναι μόνο η ανάπτυξη πολιτικής (ηθικής) κριτικής της χρησιμοποίησης της Ψυχολογίας από τα επιμέρους άτομα, ούτε μόνο η κοινωνιολογική κριτική της ως επαγγελματικού κλάδου σε μια κοινωνία που διαπερνάται από ανισότητες και συγκρούσεις. Σ' αυτό το επίπεδο τίθενται θεμελιώδη ζητήματα, όπως ο αναστοχασμός των θεωρητικών και κοινωνικών περιορισμών της Ψυχολογίας στην αστική κοινωνία, η διερεύνηση του γνωστικού αντικειμένου της Ψυχολογίας, κ.λπ. Επίκειται, δηλαδή, η μετάβαση από την *άρνηση* στη *θετική* τοποθέτηση – από την κριτική της Ψυχολογίας στη *δημιουργία* μιας νέας Ψυχολογίας.

Αυτό ακριβώς είναι το σημείο στο οποίο διαπερνά η διαχωριστική γραμμή: περιορίζεται ο ερευνητής μόνο στη διαφοροποιημένη κριτική της Ψυχολογίας ή αποβλέπει στην περαιτέρω θεωρητική ανάπτυξή της ως επιστήμης; Είναι δύσκολο να κατανοήσει κανείς την

προοπτική υπέρβασης του εγκλωβισμού της Ψυχολογίας στα όρια της αστικής κοινωνίας χωρίς την ανάπτυξη μιας θεμελιωμένης προσέγγισης του γνωστικού αντικειμένου της.

Ανώτερη μορφή κριτικής ανάλυσης της Ψυχολογίας αποτελεί, λοιπόν, η *προώθηση της θεωρητικής ανάλυσης της Ψυχολογίας ως επιστήμης πέραν των ορίων της αστικής κοινωνίας*. Αρχικά, αφητηρία για ένα τέτοιο εγχείρημα αποτελεί η διερεύνηση του εννοιολογικού εξοπλισμού σε νέο, ευρύτερο θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο. Η διαλεκτική άρση, υπέρβαση των κατηγοριών και εννοιών της Ψυχολογίας αποτελεί την ανώτατη μορφή κριτικής διερεύνησης της Ψυχολογίας ως επιστήμης. Η έννοια της «άρσης» (γερμανικά: «aufheben») εμπεριέχει δύο βασικές στιγμές: α) την καταστροφή, διακοπή, ρήξη σε σχέση με τις υπάρχουσες έννοιες και τη διαμόρφωση ενός νέου κατηγοριακού μηχανισμού της επιστημονικής έρευνας, β) τη συγκράτηση, εξασφάλιση της συνέχειας, διατήρηση των εννοιών της Ψυχολογίας σ' ένα ανώτερο επίπεδο²². Η εν λόγω Ψυχολογία θα θυμίζει τη σημερινή, σύμφωνα με τον Α. Βιγκότσκι, *όπως μοιάζει ο αστερισμός του Μεγάλου Κυνός με το σκύλο που γαβγίζει* (Vygotsky 1996, 218).

Με ένα τέτοιο φιλόδοξο πρόγραμμα κριτικών στην Ψυχολογία και κριτικών Ψυχολογίων μπορεί να κλείσει η παρουσίασή μας για να δώσουμε τον λόγο στους συγγραφείς του αφιερώματος.

Σημειώσεις

1. Μόλις πρόσφατα κυκλοφόρησε το εισαγωγικό βιβλίο των D. Fox & I. Prilleltensky (2003) στην ελληνική γλώσσα.
2. Θα άξιζε να διερευνηθεί κανείς συστηματικά την επιχειρηματολογία που χρησιμοποιήθηκε στον αγώνα αντικατάστασης του βιβλίου του Παπανούτσου τη δεκαετία του 1980. Εδώ παρατέμπουμε ενδεικτικά μόνο στα σχόλια ενάντια στο βιβλίο του Παπανούτσου από τους Κλήμη Ναυριόδη (1986 – σε συμπόσιο του ΚΚΕ!) και Ν. Γ. Παπαδόπουλο (1985).
3. Αν και βέβαια είναι πολύ δύσκολο να εντοπίσει κανείς σημεία αντιστοιχίας για σύγκριση σε τόσο διαφορετικές προσεγγίσεις.
4. Ενδεικτικά παρατέμπουμε στην ιστοσελίδα <http://www.kritische-psychologie.de>, όπου μπορεί να βρει κανείς (γερμανόγλωσση) βιβλιογραφία κριτικής Ψυχολογίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι δημοσιεύονται επιμέλειες συλλογικών τόμων κριτικής Ψυχολογίας σε επιμέρους γεωπολιτικές περιοχές, στις οποίες επιχειρείται η διαπραγμάτευση των ζητημάτων που αφορούν την περιογή αλλά οι οποίοι εμπλουτίζουν επίσης τη διεθνή συζήτηση, όπως για παράδειγμα ο τόμος ο οποίος εκδόθηκε πρόσφατα στη Νότια Αφρική (Hook 2004). Βλ. επίσης και το κείμενο του αφιερώματος που αναφέρεται ακριβώς στη Νότια Αφρική.
5. Η εμπειρία της δεκαετίας του 1970 στη Γερμανία φανερώνει βέβαια ότι ένα τέτοιο εκδοτικό ενδιαφέρον μπορεί πολύ εύκολα να περιοριστεί.
6. Καθότι πρόκειται για ελεύθερο ηλεκτρονικό περιοδικό βλ. ιστοσελίδα: <http://www.radpsynet.org/journal>.
7. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. στην ιστοσελίδα <http://psychology.ucalgary.ca/istp/index.html>.
8. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. στην ιστοσελίδα <http://www.radpsynet.org>.
9. Με τελευταίο κορυφαίο γεγονός ένα Διεθνές Συνέδριο στο Βερολίνο τον Φεβρουάριο του 2002.
10. Βλ. την ιστοσελίδα του <http://www.ukzn.ac.za/critpsy>.
11. Βλ. την ισπανόφωνη ιστοσελίδα κριτικής ψυχολογίας <http://www.cop.es/colegiados/O-00763/presentacion.html>.
12. Βλ. την ιστοσελίδα <http://www.synchrony.plus.com/work/msc/msc.html>
13. Βλ. την ιστοσελίδα <http://www.psychology.mmu.ac.uk/>.
14. Βλ. το ειδικό αφιέρωμα του *Asian Journal of Social Psychology* [2000, 3(3)] στις «ιθαγενείς, πολιτισμικές και διαπολιτισμικές Ψυχολογίες».

15. Βλ. επίσης το κείμενο του Josef Held στο παρόν τεύχος.

16. Σχετικά με το ρεύμα που αποκαλείται Φροϊδομαρξισμός βλ. Bernfeld 1970, Osborn 1974, Nagler 1978, Braun 1979. Μια συστηματική τοποθέτηση της Ψυχανάλυσης στην ιστορία της Ψυχολογίας επιχειρεί ο Holzkamp (1985).

17. Βλ. την ιστοσελίδα <http://www.critpsynet.freeuk.com>

18. Βλ. τα ντοκουμέντα αυτών των συνελεύσεων που παρατίθενται στο Rexilius (1988, 398ff.).

19. Την άμεσα «βρώμικη» δουλειά την εκτελούν άλλωστε άλλοι, πιο χαμηλόμισθοι, «ειδικοί»!

20. Σε συνέπεια με αυτό και άλλες συγκροτημένες κριτικές, όπως για παράδειγμα στο πλαίσιο της Ψυχολογίας της Απελευθέρωσης (αλλά ουσιαστικά και οι φεμινιστικές ψυχολογίες), αναπτύχθηκαν ως προσπάθειες να αμφισβητήσουν και να σπάσουν τα πρότυπα κανονικότητας που παράγει η κυρίαρχη ψυχολογία, φωτίζοντάς τα με τις εμπειρίες και τις αντιλήψεις ομάδων ανθρώπων που μέχρι τότε δεν εμφανίζονταν.

21. Ο Χόλζκαμπ (1977, 1985) ασκεί επίσης κριτική στη συρρίκνωση του μαρξισμού σ' έναν περιορισμένο αναγωγικό οικονομισμό, που οδηγεί στον εκτοπισμό του υποκειμένου από τη θεωρητική ανάλυση της κοινωνίας και την εξέταση των ατόμων ως αντικειμένων. Σιχνά, αυτή η αναγωγή του μαρξισμού σ' έναν απλουστευτικό, μη-χανιστικό υλισμό συμπληρώνεται από μια τάση τεχνητής «συνένωσης» του μαρξισμού και της ψυχανάλυσης ως επιστήμης για το υποκείμενο. Ο Χόλζκαμπ τονίζει ότι η ψυχανάλυση και ο μαρξισμός εδράζονται σε ασυμβίβαστες κοινωνικές και θεωρητικές προϋποθέσεις και οι απόπειρες εκλεκτικιστικής συρραφής τους (βλ. Φροϊδομαρξισμός) οδηγούν σε αντινομίες και παραδόξα. Ο μαρξισμός εμπεριέχει, κατά την άποψή του, τη δυνατότητα αυτοανάπτυξης και περαιτέρω θεωρητικού αναστοχασμού της έννοιας του υποκειμένου. Η προσέγγιση του Klaus Χόλζκαμπ αποκλίνει σε δυο σημαντικά σημεία σε σχέση με τον «δυτικό μαρξισμό»: πρώτα απ' όλα δεν υιοθετεί την ευρέως διαδεδομένη στη Δυτική Ευρώπη μηδενιστική συλλήβδην απόρριψη του «σοβιετικού μαρξισμού» (βλ. Μαρκούζε) και τονίζει τη θεωρητική εγγύτητα της προσέγγισής του με τη σοβιετική σχολή της Πολιτισμικής-ιστορικής Ψυχολογίας του Λ. Βιγκότσκι και την Ψυχολογία της δραστηριότητας του Α. Λεόντιεφ.

22. Σχετικά με την έννοια της άρσης βλ. Πατέλης (1994).

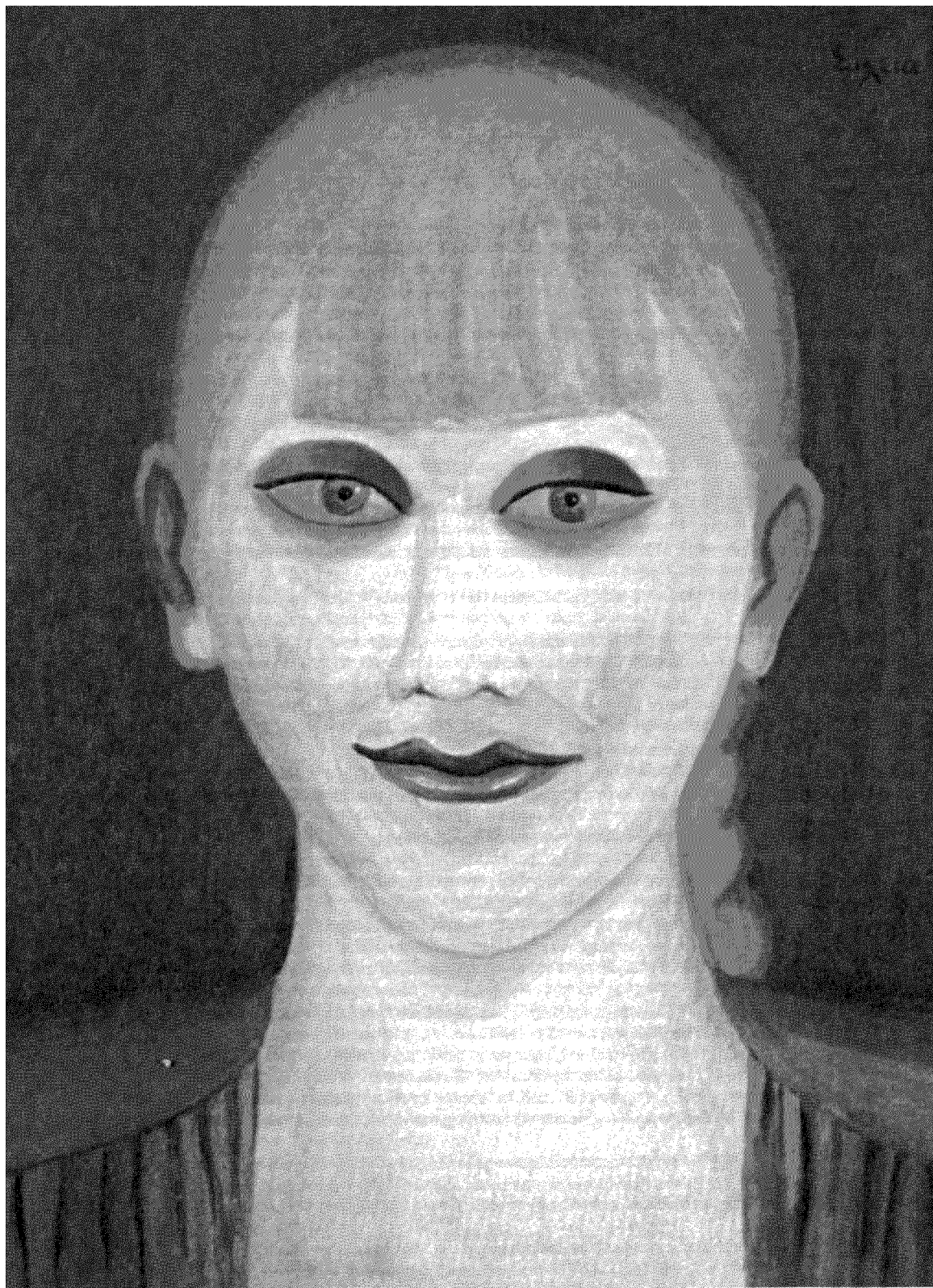
Βιβλιογραφία

- Adorno, Theodor W. (1966). *Negative Dialektik*. Frankfurt.
- Austin, Stephanie & Prilleltensky, Isaac (2001a). «Contemporary debates in critical psychology: Dialectics and syntheses». *Australian Psychologist* 36, 75-80.
- (2001b). «Diverse origins, common aims: the challenge of critical psychology». *Radical Psychology* 2 (2) (<http://www.radpsynet.org/journal/vol2-2/index.html>).
- Baritz, Loren (1960/1974). *The servants of power; a history of the use of social science in American industry*. Westport, Conn.: Greenwood Press.
- Basaglia, Franco & Basaglia Ongaro, Franca (1975) (επιμ.). *Crimini di pace: ricerche sugli intellettuali e sui tecnici come addetti all'oppressione*. Torino: G. Einaudi.
- Berger, Peter & Luckmann, Thomas (2003). *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*. Αθήνα: Νήσος.
- Bernfeld, Siegfried et al. (1970). *Psychoanalyse und Marxismus. Dokumentation einer Kontroverse*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Braun, Karl-Heinz (1979). *Kritik des Freudo-Marxismus: zur marxistischen Aufhebung der Psychoanalyse*. Köln: Pahl-Rugenstein.
- Bruder, Klaus-Jürgen (1972) (επιμ.). *Kritik der bürgerlichen Psychologie. Zur Theorie des Individuums in der kapitalistischen Gesellschaft*. Frankfurt/M.: Fischer.
- (1982). *Psychologie ohne Bewusstsein. Die Geburt der behavioristischen Sozialtechnologie*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Buchholz, Michael, B. & Buchholz, Christine (1977). *Ansätze einer historischen Psychologiekritik. Zur Geschichte der Individualitätsformen*. Giessen: Focus.
- Bühler, Karl (1927/1978). *Die Krise der Psychologie*. Frankfurt/M.: Ullstein.
- Busch, Hans-Joachim (2003) (επιμ.). *Sprache, Sinn und Unbewusstes: zum 80. Geburtstag von Alfred Lorenzer*. Tübingen: Ed. Diskord.
- Cahan, Emily D. & White, Sheldon H. (1992). «Proposals for a second psychology». *American Psychologist* 47 (2), 224-235.

- Chorover, Stephan L. (1979). *From genesis to genocide: the meaning of human nature and the power of behavior control*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Danziger, Kurt (1980). «Wundt and the two traditions of psychology». Στο Rieber, R. W. (επιμ.) *Wilhelm Wundt and the making of scientific psychology*. New York: Plenum Press, 73-87.
- (1985). «The origins of the psychological experiment as a social institution». *American Psychologist* 40 (2), 133-140.
- (1990). *Constructing the Subject. Historical Origins of Psychological Research*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Edwards, Derek & Potter, Jonathan (1992). *Discursive Psychology*. London: Sage.
- Fox, Dennis & Prilleltensky, Isaac (1997) (επιμ.). *Critical Psychology. An Introduction*. London: Sage.
- (2003) (επιμ.). *Κριτική Ψυχολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Fried, Barbara et al. (1998) (επιμ.). *Erkenntnis und Parteilichkeit. Kritische Psychologie als marxistische Subjektwissenschaft*. Berlin: Argument.
- Fürnkranz, Wolfgang (1994). «Kritische Psychologie oder Psychologiekritik? Antwort auf eine Frage, die sich so nicht stellt». *Störfaktor – Zeitschrift kritischer Psychologinnen und Psychologen* 26, Jg. 7, Heft 2, 97-104.
- Galperin, Pjotr (1999). *Εισαγωγή στην Ψυχολογία*. Μόσχα: Univestitet Knizchninii Dom Feniks.
- Gergen, Kenneth J. (1985). «The Social Constructionist movement in modern psychology». *American Psychologist* 40 (3), 266-275.
- (1995). «Social Construction and the Educational Process». Στο Steffe L. & J. Gale (επιμ.) *Constructivism in Education*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 17-40.
- (1997). *Ο κορεσμένος Εαυτός*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Gergen, Mary McCanney (1988). *Feminist thought and the structure of knowledge*. New York: New York University Press.
- Harre, Rom (1996). «Discursive Psychology». Στο Smith, J. et al. (επιμ.) *Rethinking Psychology*. London: Sage, 143-159.
- Haug, Wolfgang Fritz (1977). «Bürgerliche Privatform des Individuums und Umweltform der Gesellschaft». Στο Braun, Karl-Heinz & Holzkamp, Klaus (επιμ.) *Kritische Psychologie (Bericht über den 1. Internationalen Kongress Kritische Psychologie in Marburg, Mai 1977)*, 1 – Einführende Referate. Köln: Pahl-Rugenstein, 77-88.
- Henriques, J. et al. (1984). *Changing the subjects: Psychology, social regulation and subjectivity*. New York: Methuen & Co.
- Herman, Ellen (1995). *The Romance of American Psychology. Political Culture in the Age of Experts*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Holzkamp, Klaus (1970). «Zum Problem der Relevanz psychologischer Forschung für die Praxis». Στο *Psychologische Rundschau*, τόμ. XXI.
- (1972). *Kritische Psychologie. Vorbereitende Arbeiten*. Frankfurt/M.: Fischer.
- (1973). «Verborgene anthropologische Voraussetzungen der allgemeinen Psychologie». Στο Gadamer, H.-G. & Vogler, P. (επιμ.) *Neue Anthropologie*, τόμ. 5, 237-282.
- (1977). «Kann es im Rahmen der marxistischen Theorie eine Kritische Psychologie geben?». Στο Braun, Karl-Heinz & Holzkamp, Klaus (επιμ.) *Kritische Psychologie (Bericht über den 1. Internationalen Kongress Kritische Psychologie in Marburg, Mai 1977)*, τόμ. 1 – Einführende Referate. Köln: Pahl-Rugenstein, 46-75.
- (1979). «Zur kritisch-psychologischen Theorie der Subjektivität I: Das Verhältnis von Subjektivität und Gesellschaftlichkeit in der traditionellen Sozialwissenschaft und im Wissenschaftlichen Sozialismus». Στο *Forum Kritische Psychologie* 4, 10-54.
- (1983). *Grundlegung der Psychologie*. Frankfurt/M.: Campus.
- (1985). «Zur Stellung der Psychoanalyse in der Geschichte der Psychologie». Στο K.-H. Braun et al. (επιμ.) *Geschichte und Kritik der Psychoanalyse*. Marburg: VAG, 13-69.
- (1992). «Geschichte und Theorie der Kritischen Psychologie». Στο Benetka, Gerhard et al. (επιμ.) *Gegen-Teile: Gemeinsamkeiten und Differenzen einer kritischen Psychologie*. München/Wien: Profil, 60-71.
- (1992a). «On doing psychology critically». *Theory and Psychology* 2, 193-204.
- Hook, Derek (2004) (επιμ.). *Critical Psychology*. Lansdowne, South Africa: UCT Press.
- Horn, Klaus (1989ff.). *Schriften zur kritischen Theorie des Subjekts* (επιμ. von Hans-Joachim Busch). Frankfurt am Main: Nexus.
- Hornstein, Gail A. (1992). «The return of the repressed. Psychology's problematic relations with Psychoanalysis, 1909-1960». *American Psychologist* 47 (2), 254-263.

- Jennings, Jerry L. (1986). «Husserl Revisited. The forgotten distinction between psychology and phenomenology». *American Psychologist* 41 (11), 1.231-1.240.
- Kardorff, Ernst v. (1984). «Soziale Kontrolle durch Psychologie und Psychologen – Einige Vorüberlegungen». *Psychologie und Gesellschaftskritik* 8 (3), 87-105.
- Keupp, Heiner (1994). «Gemeindepsychologie». Στο Frey, D. & Greif, S. (επιμ.) *Sozialpsychologie. Ein Handbuch in Schlüsselbegriffen*. München: PVU, S. 580-591.
- Kozulin, Alex (1986). «The concept of activity in Soviet Psychology». *American Psychologist* 41 (3), 264-274.
- Leontjew, A. N. (1975). *Probleme der Entwicklung des Psychischen*. Berlin: Verlag Volk und Wissen.
- Lethbridge, David (1992). *Mind in the World. The Marxist Psychology of Self-Actualization*. Minneapolis, Minn: MEP Publications.
- Lorenzer, Alfred (1972). *Perspektiven einer kritischen Theorie des Subjekts. Aufsätze, Vorlesungen u. Vorträge*. Frankfurt/M.: Seminar Verlag.
- Lott, Bernice (1985). «The potential enrichment of Social/Personality Psychology through feminist research and vice versa». *American Psychologist* 40 (2), 155-164.
- Martin-Baró, Ignacio (1994). *Writings for a Liberation Psychology*. Harvard: Harvard University Press.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich (1981). «Briefe aus den "Deutsch-Französischen Jahrbüchern", Werke (337-346)». Berlin: Dietz Verlag, τόμ. 1.
- Mather, Ronald (2000). «The foundations of critical psychology». *History of the Human Sciences* 13 (2), 85-100.
- Moghaddam, Fatahi M. (1987). «Psychology in the Three Worlds. As Reflected by the Crisis in Social Psychology and the Move Toward Indigenous Third-World Psychology». *American Psychologist* 42 (10), 912-920.
- Montero, M. (1987) (επιμ.). *Psicología Política Latinoamericana*. Caracas: Editorial Panapo.
- Nagler, Norbert (1978). *Freud, Freudmarxisten, kritische Theorie des Subjekts: Problematisierung zentraler Prämissen und der kategorialen Struktur*. Frankfurt/M.: Univ. Dissertation.
- Nelson, Geoffrey & Prilleltensky, Isaac (2005) (επιμ.). *Community psychology: in pursuit of liberation and well-being*. New York: Palgrave Macmillan.
- Nicolas, Serge & Ferrand, Ludovic (1999). «Wundt's Laboratory at Leipzig in 1891». *History of Psychology* 2 (3), 194-203.
- O'Neill, Norman (1985). «Marxism and Psychology». Στο Shaw, Martin (επιμ.). *Marxist sociology revisited. Critical Assessments*. London: Macmillan, 214-245.
- Oakley, Ann (1998). «Gender, methodology and people's ways of knowing: Some problems with feminism and the paradigm debate in social science». *Sociology - The journal of the British Sociological Association* 32 (4), 707-731.
- Osborn, Reuben (1974). *Marxism and psychoanalysis*. New York: Octagon Books.
- Parker, Ian & Spears, Russell (1996) (επιμ.). *Psychology and Society. Radical Theory and Practice*. London: Pluto.
- Parker, Ian (1999). «Critical Psychology: critical links». *Annual Review of Critical Psychology* 1 (1), 3-18 (<http://www.radpsynet.org/journal/vol1-1/Parker.htm>).
- Politzer, Georges (1929/1974). *Kritik der klassischen Psychologie*. Frankfurt/M.: Europäische Verlagsanstalt.
- Prilleltensky, Isaac (1989). «Psychology and the Status Quo». *American Psychologist* 44 (5), 795-802.
- (1996). «Critical Psychology Reaching Critical Mass». *Contemporary Psychology* 41 (6), 560-562.
- (1997). «Values, assumptions and practices. Assessing the moral implications of psychological discourse and action». *American Psychologist* 52 (5), 517-535.
- Rappaport, Julian (2000). *Handbook of community psychology*. New York: Kluwer.
- Ratner, Carl (2002). *Cultural Psychology. Theory and Method*. New York: Kluwer.
- Rexilius, Günter (1988) (επιμ.). *Psychologie als Gesellschaftswissenschaft. Geschichte, Theorie und Praxis Kritischer Psychologie*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Röhrle, Bernd & Sommer, Gert (1995) (επιμ.). *Gemeindepsychologie: Bestandsaufnahmen und Perspektiven*. Tübingen: Dgvt-Verlag.
- Rose, Nikolas S. (1985). *The psychological complex: Psychology, Politics and Society in England*. New York: Cambridge University Press.
- (1996). *Inventing our selves: psychology, power, and personhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (2000). *Powers of Freedom: Reframing political thought*. New York: Cambridge University Press.
- Schurig, Volker (1975 & 1976). *Naturgeschichte des Psychischen* (τόμ. 1, 2). Frankfurt/M.: Campus.
- (1976). *Die Entstehung des Bewusstseins*, Frankfurt/M.: Campus.

- Segall, Marshall H. & Lonner, Walter J. & Berry, John W. (1998). «Cross-Cultural psychology as scholarly discipline». *American Psychologist* 53 (10), 1101-1110.
- Setsenov, I. (1995). *Ψυχολογία της συμπεριφοράς*. Μόσχα.
- Shotter, John (1995). «In Dialogue Social Constructionism and Radical Constructivism». Στο L. Steffe & J. Gale (επιμ.) *Constructivism in Education* (σσ. 41-56). Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Sloan, Tod Stratton (1996). *Damaged life: the crisis of the modern psyche*. London: Routledge.
- (2001) (επιμ.). *Critical Psychology. Voices for Change*. New York: MacMillan.
- Staats, Arthur W. (1991). «Unified positivism and unification psychology. Fad or new field?». *American Psychologist* 46 (9), 899-912.
- Tolman, Charles W. & Maiers, Wolfgang (1991) (επιμ.). *Critical Psychology - Contributions to an Historical Science of the Subject*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Tolman, Charles W. (1994). *Psychology, Society and Subjectivity. An Introduction to German Critical Psychology*. London: Routledge.
- Treppenhauer, Andreas (1976). *Emanzipatorische Psychologie. Probleme einer Wissenschaft vom Subjekt*. Frankfurt/M.: Campus.
- Vygotsky, L. S. (1996). *Η Ψυχολογία της ανάπτυξης ως φαινόμενο του πολιτισμού*. Μόσχα-Βορόνεζ.
- Walkerdine, Valerie (2001). Editorial. In: *The International Journal of Critical Psychology*, Launch Issue, 9-15.
- Wallerstein, Immanuel (2001). *Unthinking social science: the limits of nineteenth-century paradigms*. Philadelphia: Temple University Press.
- Wittig, Michele Andrisin (1985). «Metatheoretical dilemmas in the psychology of gender». *American Psychologist* 40 (7), 800-811.
- Zygowski, Hans (1993) (επιμ.). *Kritik der Mainstream-Psychologie (Beiträge der 1. Frühjahrsakademie für kritische Psychologie vom 18.-21. Juni 1992 in Bielefeld)*. Münster: Bessau.
- Βαζιούλιν, Β. (1971). «Η μαρξική ανάλυση του "μηχανισμού" της κοινωνικής οριοθέτησης της λογικής του Χέγκελ». *Φιλοσοφικές επιστήμες* 2.
- (1975). *Το γίνεσθαι της μεθόδου επιστημονικής έρευνας του Κ. Μαρξ*. Μόσχα: MGU.
- (2004). *Η Λογική του Κεφαλαίου του Κ. Μαρξ*. Μόσχα.
- Δαφέρμος, Μανώλης (2002). *Η πολιτισμική-ιστορική θεωρία του L. Vygotsky*. Αθήνα: Ατραπός.
- (2003). «Μια απόπειρα μεθοδολογικής κριτικής των κοινωνιολογικών ερμηνειών της εκπαίδευσης». *Σύγχρονη Εκπαίδευση* 129, 91-107.
- Καντ, Εμμάνουελ (1979). *Κριτική του Καθαρού Λόγου*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λεόντιεφ, Α. Ν. (χ.χ.). *Δραστηριότητα, συνείδηση, προσωπικότητα*. Αθήνα: Αναγνωστήδης.
- Μαδιανός, Μιχάλης Γ. (2000). *Κοινωνική ψυχιατρική και κοινωνική ψυχική υγιεινή*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μαρκούς, Χέρμπερτ (1985). *Λόγος και επανάσταση*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Μαρξ, Καρλ (1978). *Κριτική της εγγελιανής Φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μεσάρος, Ισβάν (1974). *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*. Αθήνα: Ράββα.
- Νασιάκου, Μαρία κ.ά. (1987). *Ψυχολογία – Β' Τάξη Γενικού Λυκείου*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Ναυρίδης, Κλήμης (1986). «Για το μάθημα της Ψυχολογίας». Στο *Σχολείο και ιδεολογία* (Υλικά συμποσίου Τμήματος Παιδείας της ΚΕ του ΚΚΕ και του ΚΣ της ΚΝΕ, Δεκ. 1985). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 107-112.
- Παπαδόπουλος, Νίκος Γ. (1985). «Κριτικό υπόμνημα για το βιβλίο του Ε. Παπανούτσου: Ψυχολογία 1970 (και 1976 ως εγχειρίδιο Β' Λυκείου)». *Δελτίο της ΟΛΜΕ* 36, 578, Μάιος 1985, 24-26.
- Παπανούτσος, Ευάγγελος (1977). *Ψυχολογία Β' Λυκείου*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Πατέλης, Δημ. (2004). «Η διαλεκτική του γίνεσθαι της πολιτικής οικονομίας». *Επιθεώρηση Οικονομικών επιστημών* 6, 103-128.
- (1994). Λήμμα «άρση» στο *Φιλοσοφικό και Κοινωνιολογικό Λεξικό*. Αθήνα: Καπόπουλος, τόμ. 1.
- Χέγκελ, Γκέοργκ Β. Φ. (1993). *Φαινομενολογία του πνεύματος*. Αθήνα-Γιάννενα: Δωδώνη.

Σίλεια Δασκοπούλου, Η υπερβολική, 1974.